

IV. Palatalizarea labialelor

1. Generalități. Fenomenul acesta a fost îndeajuns de analizat încât să ajungă a fi foarte bine cunoscut. El a fost semnalat de către D. Cantemir¹³⁰, care arată că în graiul moldovenesc – cu deosebire în cel al femeilor – secvențele ce conțin *pi* sînt rediate prin *chi*, iar cele ce conțin *bi* și *vi* sînt rostite *ghi*.

Primul lingvist care a examinat și explicat fenomenul a fost Al. Lambrior¹³¹. De palatalizarea labialelor s-au mai ocupat, cu deosebire, B.P. Hasdeu¹³², A. Philippide¹³³, D. Macrea¹³⁴, G. Ivănescu¹³⁵ și cîțiva lingviști străini. Deși majoritatea lingviștilor români se referă la fenomen în general, observațiile acestora sînt prilejuite de cercetări legate de felurite momente din evoluția limbii române, cu deosebire a aspectului ei literar, deci nu-l analizează în sine.

Dintre toate fenomenele fonetice repudiate – în general, și de norma literară, în special – acesta este, poate, cel mai vizibil. Probabil că lucrurile stau astfel deoarece, deși fenomenul este general în dialectele dacoromân (cu excepția unor mici arii de pe teritoriul subdialectelor bănățean și maramureșean), aromân și meglenoromân (mai puțin graiul din Țárnareca), el se manifestă destul de neuniform.

Astfel, privind la teritoriul dacoromân în ansamblul său, se constată că formele palatalizate coexistă cu cele nepalatalizate, iar cele palatalizate nu prezintă uniformitate, nici sub aspect formal, nici sub cel al inventarului. Cu alte cuvinte, nu toți vorbitorii din toate ariile lingvistice sînt palatalizanți, cei care sînt nu palatalizează în același fel și nici aceleași cuvinte. Aceste diferențe sînt ușor de sesizat, fiind de natură să creeze deosebiri sesizabile între palatalizanți, care se adaugă celor – încă și mai saliente – dintre palatalizanți și nepalatalizanți. Apoi, spre deosebire de ceea ce se petrece în cazul velarizării, limba română are puține căi de a produce palatale. Chiar astfel, este posibil ca vorbitorii să se înșele, căci însăși norma literară conține forme rezultate în urma palatalizării labialelor (*schijă*), alături de forme care nu trebuiau să sufere „depalatalizarea” (*viclean*).

¹³⁰ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, postfață și bibliografie de Magdalena Popescu, Editura Minerva, București, 1973, p. 279.

¹³¹ Lambrior 1976.

¹³² B.P. Hasdeu, *Etymologicum magnum Romaniae*, 2231.

¹³³ OR II, p. 137-142, 147-143-145, 184-191.

¹³⁴ Macrea 1936-1939.

¹³⁵ Ivănescu 1944-1945.

Consoanele implicate în palatalizarea labialelor sînt bilabialele *p*, *b*, *m* și labiodentalele *f*, *v*. Atunci cînd în succesiunea uneia dintre aceste consoane se află un *i* vocalic sau semivocalic este posibil ca, la un moment dat, rostirea acestuia să-și piardă caracterul vocalic, sunetul apropiindu-se de o spirantă palatală. Nu este un sunet prea stabil, fiind aproape lipsit de corp. Constituind rezultatul unei tendințe puternice a organelor articulatorii, sunetul astfel dezvoltat își va procura treptat vitalitatea necesară existenței. Mai întîi, între labială (bilabială sau labiodentală) și spirantă, începe să se dezvolte o articulație în măsură să genereze un corp consonantic. De la consoana labială, acesta va lua modul de articulare (ocluziv, respectiv constrictiv) și sonoritatea, iar de la iot-ul spirant va lua locul de articulare. Dezvoltarea acestei articulații va face ca în cele din urmă să apară un sunet consonantic avînd trăsăturile celor doi componenți (ocluzie sau constricție, surd sau sonor, palatal), pe care îi poate absorbi parțial sau total.

În linii generale, etapele procesului sînt: $pi > py > pk' > k'$; $bi > by > bg' > g'$; $mi > my > mn' > n'$; $fi > fy > h'$; $vi > vy > y$ (sau g'). În zonele în care procesul atinge apogeul, rezultatul este asimilarea completă a bilabialei sau a labiodentalei și apariția unui sunet nou, muiat, care reflectă modul, locul și sonoritatea componentelor (k' , g' , n' , h' , y); în alte zone apar rezultate intermediare (cele cu labiala încă nemistuită).

Palatalizarea labialelor cunoaște diferite grade de intensiune și de extensiune. Astfel, la nivelul întregului teritoriu dacoromân, nu este obligatoriu ca – acolo unde apare – fenomenul să se manifeste în același grad și în aceeași măsură la toți membrii seriei și nici în cazul unui membru. Cu alte cuvinte, într-o arie pot apărea, de pildă: *cok'il*, *k'atră*, *k'eptene*, *k'icior*, *g'ine*, *alg'ină*, *g'ici*, *n'el*, *n'ere*, *n'ijloc*, *h'er*, *h'iu*, *h'in*, *yin*, *yișnă*, *yeme*, iar într-alta: *cok'il*, *pk'atră*, *k'icior*, *bg'ine*, *albg'ină*, *mn'el*, *h'er*, *yin*, *yeme*.

Avînd în vedere că fenomenul este foarte lesne de remarcat, el a putut ieși în evidență destul de devreme, mai cu seamă ca urmare a contactelor dintre palatalizării de diferite grade (din zone cu manifestare pleneră și extinsă și cei din zone în care formele de manifestare erau limitate sau diferite), precum și dintre toți aceștia și vorbitorii din zone în care fenomenul nu avea curs. De aceea, cu toate că, în ansamblu, teritoriul dacoromân poate fi considerat ca fiind palatalizant, reacțiile au fost evidente și prompte (poate mai mult decît în cazul altor astfel de fenomene).

2. Depalatalizări și „depalatalizări”. Privind la acțiunile vorbitorilor în relație cu temeiurile etimologice ale substituțiilor operate de aceștia, se constată că, uneori, depalatalizările operate erau justificate

din punct de vedere evolutiv. În aceste situații, substituirea palatalelor cu labiale a dus la refacerea unei forme care anterior existase în limba română, dar care suferise acțiunea palatalizării labialelor.

Alteori, în temeiul aceleiași tendințe de modificare conștientă a rezultatelor palatalizării labialelor, vorbitorii au acționat asupra unor forme ce dețineau o consoană palatală, dar care nu era rezultat al manifestării fenomenului în discuție. Identificând o palatală rezultată în urma unui alt fenomen ($cl' > k'$) sau prezentă în etimonul străin al unui cuvânt împrumutat, cu una decurgând din palatalizarea labialelor, vorbitorii au operat o judecată analogică nejustificată sub aspect evolutiv și, punând temei doar pe coincidența celor două secvențe de flux sonor – dar cu primitive diferite –, au operat substituția nediscriminând între contexte și modalități de apariție a fonetismului urmărit. În aceste situații, așadar, palatalele substituite cu labiale nu erau produsele acțiunii fenomenului palatalizării labialelor, ci rezultate ale altor evoluții fonetice, nerepudiate de normele care operau acum „depalatalizarea”. Având în vedere caracterul justificat al primei clase, ne vom interesa cu deosebire de cea de-a doua.

fi. Ca urmare a confuziei formelor ce conțineau *hi* cu cele rezultate din palatalizarea labiodentalei surde și a încercării de a „reface” fonetismul „corect” apar forme precum *ficlene* pentru *hiclene*¹³⁶ și *firovimii* pentru *herovimii*¹³⁷ – care nu constituie „grafii hipercorecte” ori greșeli de scriere.

Prima dintre acestea, utilizată în româna literară din perioada începuturilor¹³⁸, provine din magh. *hütlen*¹³⁹. Considerându-se în mod eronat că forma etimologică, *hiclean*, decurge din palatalizarea labiodentalei surde, se operează o substituție, pe baza unei analogii de tipul: dacă *h'er < fier*, *h'ică < fică* etc., atunci *hiclean < ficlean*. În opinia lui V. Arvinte, forma actuală, *viclean*, indică faptul că „sunetul inițial trebuie să se fi rostit ca o spirantă palatală sonoră y ”¹⁴⁰, în acest caz operându-se,

¹³⁶ Forma etimologică este bogat atestată: *hitlen* (Ev.Sib., 94^v₄); *hitlean* (Ps. Cor., 5^v₁₁, 75^r₂₂, 267^r₁₅, 304^r₆); (Moxa, 60^r, 68^v, 116^v); *hitlenșugul* (Moxa, 69^v, 120^v); *hitlenșug* (Ps. Cor., 94^v₁₀); *hicleşugul* (PO, 92/10); *hiclenie* (PO, 8/12, 257/25); *hicleniră-se* (PO, 48/2) și *hitleniră* (Ps. Cor., 60^r₇); *hitlen* și *hitleni* (CB, 203/21; 432/6).

¹³⁷ Semnalate în Densusianu 1961 II, p. 74.

¹³⁸ Aceasta apare, de exemplu, în Dî XXXVI, p. 136: „pohtele turcilor ceale *ficlean*”, dar și în alte câteva texte vechi.

¹³⁹ Tamás sv *viclean*.

¹⁴⁰ Arvinte 1988, p. 55b; 1991, p. 6a; 1995, p. 3b; 1997, p. 4b. În sprijinul explicației de acolo pot fi aduse și forme precum *iclean*, *iklyonă*, *icleni*, date de Tamás (sv *viclean*), apoi *Moilița* pentru *Movilița* (I. Gheție, *Introducere în studiul limbii române literare*, p. 87).

așadar, o falsă regresivitate pe baza unei analogii: dacă *yin* < *vin*, ori *yițâl* < *vițel*, atunci... . Cu toate acestea, nu se poate exclude ipoteza unei sonorizări ulterioare, a consoanei inițiale, poate sub influența vocalei.

De origine ebraică, *heruvim* a fost de asemenea considerat ca rezultat al palatalizării labiodentalei surde, astfel încât *firovimii* este rezultatul aceluiași proces de mai sus.

În acest caz, probabil că evoluția ulterioară și „reparația” petrecută apoi se datorează la aceea că respectivele cuvinte au cunoscut și cunosc sfere diferite de circulație și se așează sub autorități diferite. Primul termen nu a putut intra sub incidența presiunilor unui model unic și de autoritate întrucât s-a aflat la îndemâna masei de vorbitori și a prefacerilor din graiuri – de unde, în plus, lipsește reperul grafic. Astfel stînd lucrurile, în cele din urmă, vorbitorii culți nu au putut decît să-i aplice același tratament. Preponderent bisericesc și devenit apoi poetic, ne-„necesar” vorbitorului de rînd, cel de-al doilea nu a suferit presiuni dinspre masa vorbitorilor, deci și-a putut păstra relația cu reperul grafic și circulația în mediul cult.

Se observă iarăși că diferențele de discernămint, ale vorbitorilor, se estompează sau se neutralizează în momentul în care termenii se generalizează la toate categoriile de vorbitori. Lipsit de reperele prezente la nivelul contextului social, vorbitorul cult se poate pierde în masa uniformizantă și anonimă. Altminteri, oricît de cult ar fi, alternativele sînt fie de a se izola, fie de a se supune majorității.

A. Scriban consideră că *firav* provine din vsl. *hyravu*, forma datorîndu-se reacției la evoluții precum *fir* > *h'ir*¹⁴¹. Dacă lucrurile stau astfel, analogia cu un cuvînt moștenit – foarte expus fenomenului palatalizării labialelor – a întărit determinarea de a opera substituția. Totodată, avînd în vedere afinitatea semantică dintre cuvîntul împrumutat și cel

Asemănător este cazul relatat de Constantin Lacea, care descoperă într-un document de pe vremea lui Brîncoveanu cum un *j* săsesc (în numele unui oarecare Georg Jeckel) este redat prin *gh* sau *h'*, de unde apar notații cu *f*. O asemenea deformare a numelui *sas* nu putea fi făcută decît de români, nu poate fi simplă grafie și este limpede că aceștia erau conștienți de „inadvertență” și încercau „să refacă” acel nume conform deformării pe care credeau că a suferit-o.

¹⁴¹ Scriban, p. 509a.

Pe urmele lui A. de Cihac, G. Baronzi consideră că aceasta derivă din *fir* (*Limba română și tradițiunile ei*, Brăila, 1872, p. 235). Dincolo de faptul că o astfel de etimologie intră într-o posibilă logică a bunului simț, totuși, existența formei slave nu poate fi ignorată. În astfel de situații, lipsind modalitățile de control, ar fi hazardată susținerea doar a uneia dintre cele două posibilități și eliminarea categorică a celeilalte. Oricum, acceptînd etimologia lui A. Scriban, vom accepta și că, ulterior apariției sale, forma a putut intra în relație cu *fir* și, eventual, să sufere influența acestuia.

moștenit, întregul proces a putut fi amplificat de efectele unei etimologii populare.

vi. Substantivul *movilă* are ca etimon sl. *mogyla*, formă care se rostea cu fonetismul *-g'*-, precum cuvintele românești rezultate din palatalizarea oclusivei bilabiale sonore ori a fricativei labiodentale sonore¹⁴².

Explicația aceasta apare la O. Densusianu, care menționează forme precum *jin* pentru *vin*, trecerile *mojilă* < *moghilă* > *movilă*, „în regiunea în care *v, b* precedați de *i = j, g'*)”¹⁴³, DER¹⁴⁴, la V. Arvinte¹⁴⁵, fiind acceptată și de alți lingviști români¹⁴⁶.

S. Pușcariu exprimă anumite rezerve față de această înțelegere a lucrurilor, arătând că hărțile lui G. Weigand indică un teritoriu foarte restrâns pentru zonele în care *v + i > g'* și că *movilă* apare și acolo unde *vin > yin*. În consecință, acest savant consideră că dacă am fi avut aici o formă hipercorectă, aceasta mai curând ar fi trebuit să ia înfățișarea **mobilă*¹⁴⁷.

La acestea sînt de făcut două observații. Aria în care *v + i > g'* (exact ca *b + i*) este cu mult mai mare decît considera învățatul clujean, pe baza WLAD. Studiul culegerilor de texte dialectale confirmă aria de răspîndire pe care o indică A. Philippide pentru acest fenomen, pe alocuri chiar mărin-d-o¹⁴⁸. Apoi, forme precum *g'in* pentru *vin*, *g'is* pentru *vis*, *g'iață* pentru *viață*, *g'ițăl* pentru *vișel*, *g'ioarele* pentru *viorele*¹⁴⁹, *g'ină* pentru *vină*, *șteg'ie* pentru *ștevie*, *păstrăg'* pentru *păstrăvi*¹⁵⁰, *lyen'e*, *liyen'*

¹⁴² Ivănescu 1944-1945, p. 212-213, care se raliază aici opiniei lui O. Densusianu și respinge întîmpinările lui S. Pușcariu.

¹⁴³ Densusianu 1961 I, p. 182.

¹⁴⁴ Care, deși își începe paragraful etimologic cu „Origen dudosa”, totuși consideră că *movilă* provine din *moghilă*, fiind „efecto bastante recente de un hiperurbanismo mold.” (sv *movilă*).

¹⁴⁵ Arvinte 1991, p. 6.

¹⁴⁶ Mocanu 1995, p. 186.

¹⁴⁷ Pușcariu 1937, p. 84.

O asemenea situație apare în Banat, exemplu care le întărește pe altele, care vădesc neputința vorbitorului de a se orienta spre o opțiune care să reflecte identitatea de rezultate și corectitudinea criteriilor.

¹⁴⁸ Este suficientă raportarea la GN I, p. 186-190, unde apar texte din zona Ilfov, în care sînt semnalate forme precum *să nu ghie* pentru *să nu vie*, *ghite* pentru *vite*, *ghiespar* pentru *viespar*.

¹⁴⁹ Pentru care se poate vedea GN I, p. 131, 291; de asemenea Viciu 1914, p. 89.

¹⁵⁰ Pentru toate exemplele de pînă aici, mai puțin cele notate deja, a se vedea OR, II, p. 188-189, de unde se poate constata și proveniența din arii lingvistice diferite a acestor exemple.

pentru pluralul lui *lighean*¹⁵¹ pot fi considerate suficiente pentru a ilustra comportamentul labiodentalei sonore la palatalizare. Repartiția reală a fenomenului contrazice a doua întâmpinare a lui S. Pușcariu ($v + i > g'$ și acolo unde se rostește *yin* pentru *vin*, adesea *y* alternând cu g' , chiar la același vorbitor)¹⁵².

Mai mult, întrucît în ariile palatalizante – alături de rezultatele identice ale evoluției a două sunete sau contexte – apar mai multe rezultate pentru aceeași evoluție, iar fenomenul hipercorectitudinii în sine constituie rodul unei erori, nu se pot căuta, la acei vorbitori, semne ale refacerii întocmai a unor forme pe care le confundă – afit în virtutea încurcăturii în care se află, cît și a multiplelor posibilități de realizare fonetică.

Despre o formă precum *bițili* pentru *vițele* ‘șuvițe de lînă mai lungă’ (care cunoaște afit realizarea *yițili*, cît și $g'ițili$) nu se poate spune că n-ar decurge dintr-o astfel de substituție. Rezultatele identice de pe urma palatalizării ocluzivei bilabiale sonore și a labiodentalei sonore au făcut ca vorbitorii care nu cunoșteau decît propria formă să opereze cu analogii eronate. Nu se poate crede că refacerea ar duce o formă precum *chiatră* la **biatră*, **viatră* sau **miatră*. Aceasta însă numai și numai întrucît vorbitorul palatalizant este lipsit de un astfel de model, căci nu cunoaște neapărat corespondența dintre *piatră* și *chiatră*, adică nu are în repertoriul său un sistem de forme paralele din care ar alege să practice doar o serie (anumiți vorbitori, pentru anumite forme, pot deține o astfel de cunoaștere, însă cazurile acelea sînt cu totul particulare). Vorbitorul poate achiziționa treptat un sistem de corespondențe – destul de precar –, însă abia în urma unor contacte care să-i procure posibilitatea de a observa relațiile dintre formele sale și cele ale unui nepalatalizant.

Pe fondul necunoașterii etimologiilor (chiar în cazul existenței în minte a unui sistem aproximativ de corespondențe care să reflecte sumar direcțiile evolutive din fonetică), lucrurile nu diferă pentru vorbitorul normei literare. Un cuvînt străin, pătruns în limbă pe calea unei norme dialectale și naturalizat cu mijloacele acesteia, poate fi adoptat de către norma literară sau de cea supradialectală, fără a suferi apoi modificări fonetice esențiale de adaptare, dacă forma pe care a primit-o inițial nu contravine cadrului ulterior. Pe de altă parte, atunci cînd alege să adopte un cuvînt aparținînd unei alte arii dialectale – sau a unuia în general necunoscut lui –, dacă socotește că un anumit fonetism se datorează acțiunii unui fenomen care nu are curs în norma sa, vorbitorul va opera substituțiile consecvente.

¹⁵¹ ALR, II, h. 292, la ar. (010).

¹⁵² De fapt, palatalizarea labiodentalei sonore ar putea fi redată schematic astfel: $v + i > vy > (vg') > y$ și g' ; (dar a se vedea și OR, II, p. 187).

Firește, dacă: a) intrarea în limbă și adaptarea lui s-au petrecut fără a leza principiile normei (literare, supradialectale), ajungând la o formă adecvată, din punct de vedere fonetic; b) este vorba despre cuvinte pe care acea normă le-ar accepta și sub alte aspecte decât cel fonetic.

Altfel spus, atîta vreme cît componentele aceluia flux sonor au curs în norma literară, iar vorbitorii acesteia nu simt incompatibilități între norma lor și starea fonetică a aceluia cuvînt, ei tind în mod natural să nu opereze modificări.

Prin urmare, chiar dacă lucrurile ar sta realmente așa cum le interpretează S. Pușcariu pe baza WLAD, *mogyla* devenit *movilă* (întrucît a pătruns în limbă pe la cei ce palatalizau astfel) tot s-ar fi impus cu acest fonetism, întrucît cei care palatalizau *g'* exclusiv < *b + i* nu cunoșteau fonetismul etimologic pentru a crea **mobilă* dar și pentru că *movilă* (provenit de la cei culți din zona în care avusese loc împrumutul) nu contravenea normei literare (pentru aceasta fiind indiferent dacă forma avea *-v-* ori *-b-*).

pi. O formă hiperliterară – neacceptată de norma literară, dar cvasi-generală și rezilientă¹⁵³ – este *piftea* < *chiftea* < tc. *köfte*¹⁵⁴. Tipul de raționament este același: dacă *picior* > *k'icior* și *piatră* > *k'atră*, atunci *chiftea* < *piftea*. În fața tendinței de substituție nejustificată sub aspect etimologic – pe care cei instruiți o constată la marea masă de vorbitori, diferențiată sub aspectele instrucției, categoriei sociale etc. – cei dinții manifestă reticențe întemeiate de multe ori pe cunoașterea formei în discuție, dar și a normei ce fundamentează anumite fonetisme¹⁵⁵. Lipsa – firească însă – a cunoașterii sub aspect diacronic a cuvintelor poate conduce la reacții exagerate.

De fapt, fenomenul este încă și mai profund, el avînd la bază tendința de păstrare a diferențierilor sociale prin marcarea lor, inclusiv lingvistic. Vorbitorul – chiar cel care ar dezavua forme precum *peie* pentru *cheie*

¹⁵³ Scriban, p. 268a, consideră că *piftea* este „un vulgarizm de rău gust”. Cazul este exemplar pentru a ilustra modalitatea în care vorbitorul are dreptate. Are dreptate întrucît este copleșitor prin număr și în măsura în care reprezintă o direcție de evoluție fonetică perfect compatibilă cu universul sonor generat de activitatea organelor articulatorii.

¹⁵⁴ Atestarea formei *pifteluță* apare în ALR II *Introducere*, p. 270, 272, în localitatea Piua-Petrii, jud. Ialomița.

¹⁵⁵ Quintillian I, p. 83-84, arătase că unul dintre termenii aflați la temelia regulilor oricărei vorbiri, *uz*, nu se identifică cu modul în care majoritatea utilizează limba, „în vorbire nu trebuie acceptat drept regulă ceva ce s-a înrădăcinat greșit în mințile multora”.

(deși rostește *piftea*) – dovedește, în grade diferite, o necunoaștere a normei literare și a principiilor pe care aceasta, dimpreună cu regulile ei, se fundamentează. În astfel de situații acei vorbitori se comportă precum copiii – adică precum unii care nu cunosc norma aflată în curs de deprindere –, aplicînd unei norme reguli observate în cea proprie. Mai întîi, acestea sînt extrase din observarea inventarelor și comportamentelor lingvistice proprii normei lor, apoi sînt ajustate la inventarele și comportamentele pe care încep să le observe la vorbitorii normei în care vor să pătrundă. Sugestiv și interesant este că mulți dintre vorbitorii palatalizanți care rostesc *chiftea* – și care nu aparțin categoriei celor instruiți – sînt convinși că palatalizează, uneori chiar cei instruiți ezitînd.

În norma literară actuală există un cuvînt precum *schijă* (< pol. *spija*), care ar fi trebuit să aibă forma **spijă*¹⁵⁶. Este foarte probabil ca termenul să fi pătruns prin Moldova și să fi fost preluat și utilizat în forma auzită. „Scăparea” putea fi facilitată de faptul că *schijă* a putut fi considerat „termen tehnic”, adică avînd un statut aparte, care nu îndemna la vreo „verificare”, pe fondul probabil al unor eventuale experiențe precedente, în urma cărora nepalatalizanții au înțeles că nu orice *chi* decurge din palatalizarea lui *pi*. Desigur, cel mai important lucru ține de înțelegerea faptului că sunetul nu era străin ori inexistent în limba română, *chi* avînd și alte surse, nu doar palatalizarea labialelor. Dacă lucrurile stau astfel – fie și într-o măsură oarecare –, atunci se înțelege de aici că astfel de substituții nu se produc mereu automat și obligatoriu, adică nu se operează asupra oricărui flux sonor ce conține un anumit context. Ele se petrec oarecum selectiv, atunci cînd vorbitorii dobîndesc impresia că formele au suferit de pe urma unui fenomen cum este cel al palatalizării labialelor. După cum se vede, așa cum, uneori, „depalatalizarea” poate fi operată acolo unde nu era cazul, alteleori este posibil ca depalatalizarea să nu fie operată, deși din perspectiva asumată, ar trebui.

Tot astfel, pentru antroponimul *Agachi*, O. Densusianu respinge¹⁵⁷ explicația dată de către B.P. Hasdeu (*agă, agá* + suf. *achi*) și – în temeiul faptului că în documentele moldovenești apar *Agachie* și *Agapie* (sı, III, 215, VII, 93, 101, 105, 107, 12, 163) – are în vedere ca etimon gr. ἀγάπη. În acest caz formele literare actuale ar rezulta din palatalizarea labialei *p*,

¹⁵⁶ Atestat sub forma *spije* la I. Neculce, p. 8 și glosat de Jordan ‘tuci, fontă’, p. 454. În Scriban sv se menționează: „Formă inuzitată din care s’a făcut *schijă*”.

¹⁵⁷ În *Rom. Agachi*, publicat în gs VII (1937), p. 285.

„necorectată” de cei instruiți, întrucît au fost lipsiți de cunoașterea etimonului¹⁵⁸.

ghi > *bi*. N. Drăganu semnalează¹⁵⁹ la D. Cantemir o formă „hiperliterară” apărută prin substituție nejustificată: *a bifui*, ca urmare a „depalatalizării” lui *a ghiftui*. În adevăr, arată N. Drăganu, la baza acestei forme stă germ. *Gift* ‘venin’, verbul avînd sensul ‘a se intoxica’ (prin abuz de alimente la o masă)¹⁶⁰.

Tot la principele care a semnalat palatalizarea labialelor și conotațiile ei sociale apar forme precum *obial* și *pilug*. Șt. Giosu consideră că acestea sînt hipercorecte întrucît primul cuvînt provine din vsl. *odejelo*, celălalt din tc. *küluk*¹⁶¹.

Mai complexă apare situația unui cuvînt a cărui etimologie nu este la fel de certă. De aceea, problema pe care o ridică verbul *a dezbină* ține de stabilirea mai întîi a etimonului.

A. Philippide și O. Densusianu propun lat. **disbinare*¹⁶². După ce prezintă și situația din celelalte limbi romanice, în care apar urmași ai

¹⁵⁸ În limba română, sufixul *-achi* a circulat destul de intens într-o anumită perioadă, fiind folosit aproape exclusiv împreună cu nume proprii. Privind lucrurile din această perspectivă, se poate crede că B.P. Hasdeu are dreptate, iar O. Densusianu trebuie să se fi înșelat de data aceasta. Adică un sufix operațional nu poate fi trecut cu vederea, iar în cazul *Agache(i)* coincidența l-a indus în eroare pe lingvistul bucureștean. Acest raționament are aceleași șanse de a reda realitatea precum și cel în oglindă. De aceea, neputînd ignora etimonul propus de către O. Densusianu, observăm existența coincidenței, dar în sens invers. Este la fel de posibil ca, în acest caz, evoluția împrumutului grecesc să fi coincis în ultima parte a secvenței cu sufixul existent, *Agachi* ajungînd la această formă fie ca urmare a unei palatalizări, fie ca urmare a asimilării finalei la forma sufixului. Astfel sînd lucrurile, dincolo de învățătura care poate fi extrasă din astfel de situații pentru care nu se poate argumenta strict într-o direcție, privim cu reticență la caracterul de formă palatalizată al antroponimului *Agachi*.

¹⁵⁹ DR I, p. 316.

Deși Scriban, la cuvîntul-titlu *bifui*, trimisese la *ghiftui*, crede că acesta este „rudă cu *buft*, ca *bondoc* cu *ghindoc*”, și trimite și la magh. *bufti* ‘bucălat, busnat’ (p. 553b); A se vedea și TRDW, DA SV *ghiftui*.

¹⁶⁰ Forma este semnalată și în Giosu 1973, p. 96, unde este menționat *bifuire*, ca „probabil hipercorect”, căci autorul nu-l consideră lămurit din punctul de vedere al etimologiei.

¹⁶¹ Giosu 1973, p. 98.

Pentru *obial*, Scriban, p. 883b, dă ca etimon vsl. **obielo*. Tot acolo, la p. 979a, se consideră că *pilug* este o „formă suspectă îld. *chilug*” și se dă ca etimon tc. *külug*, *-iüng*, și *-unc* ‘ciocan de sfărmat petrele’; ngr. *kiulúgi* ‘un fel de suliță’”. Pentru *piulug* ‘pisălog’, la moldoveni, a se vedea Baronzi, p. 161.

¹⁶² Pentru cel dintîi, a se vedea OR II, p. 640; Philippide 1984, p. 83, (nota editorilor, la p. 231); pentru cel de-al doilea, Densusianu 1976b, p. 153. Învățatul bucureștean leagă etimonul verbului în discuție de antonimul său și propune „lat. **im-*, **disbinare*.”

lat. *binare*, DER (sv *îmbina*) arată că, totuși, „la explicación de *îmbinare* a partir de *desbina* < *desghina*, no es posible”.

Alți autori – dintre care nu notăm decît CDDE (sv *dejghina*) – consideră că etimonul verbului *dezbină* este lat. *disglutinare*, arătînd că „*desbina* este literar, refăcut sub influența lui *îmbina*”. Deși DER consideră că „es difícil admitere lat. **disglutinare* que se propone corrientemente” (sv *dezbină*), probabil că asupra etimologiei acestui cuvînt trebuie judecat fără a se încerca o relaționare cu antonimul său. Faptul că vorbitorul poate opera astfel de judecăți, în urma cărora încadrează cuvintele în clasele pe care le deduce singur, în chipul lui, adesea diferit de cel al lingvistului, iar apoi acționează în consecință, este o constatare ce se impune de la sine și care ar trebui să-l orienteze pe lingvist în analizele sale.

În ar. apare *dizgl'inare*, în Banat *dăjg'ina*¹⁶³, iar aria transilvană oferă în numeroase puncte atestări ale formelor cu *g'*. N. Mocanu¹⁶⁴ observă că în Transilvania, unde se folosesc *a îmbina* și *a dezbină*, doar acesta din urmă poate fi înregistrat cu *g'*, ceea ce poate favoriza ipoteza că, în mod aparent curios, cele două cuvinte au etimologii sensibil diferite sau, cel puțin, tratamente diferite.

În sfîrșit, în Papahagi 1906-1907, p. 248, se corelează formele *dezgl'in*, *dizgl'inare*, din dialectul aromân, cu dr. *înghinare* și se presupune un ar. **ingl'inare*, cu plecare de la un etimon latin, **anglo-*, *-are*. Acest autor arată că „formele *îmbinare*, *dezbin* rămîn să fie dialectale, posterioare, formate după analogia formelor dial. *g'ine*, lit. *bine* etc., *k'iatră*, lit. *piatră*, așa că etimologia lui *îmbin* din < **în* + *bino*, *-are*¹⁶⁵ poate să nu fie adecvată sau este cu totul alta decît *desghin*, *inghin*”.

Faptul sprijină opinia conform căreia în încercarea de stabilire a etimologiei lui *a dezbină* nu trebuie făcute judecăți care să plece de la premisa că *a îmbina* nu a putut rezulta dintr-o corupție cum este cea dată de palatalizarea labialelor (lucru observat și în DER, de altfel). Totodată, avînd în față forma bănățeană *dăjg'ina*, aceasta ar constitui o excepție nefirească pentru o arie cu repulsie pentru acest fenomen. În cazul în care între cele două cuvinte nu există decît o relație stabilită mai tîrziu, unul dintre acestea conținînd consoană palatală, celălalt labială, această relație ar putea fi răspunzătoare de apariția unei forme hipercorecte.

Prin urmare, orice situație ar fi avută în vedere, probabil că un etimon comun cu labială este cel mai dificil de acceptat. Aceasta datorită

¹⁶³ Neiescu 1972, p. 232.

¹⁶⁴ Mocanu 1995, p. 184, nota 4.

¹⁶⁵ PEW, sv (n.n.).

formelor atestate în graiuri și care susțin ipoteza că la intrarea formelor în norma literară s-a operat o substituție nejustificată. Opinem că avem a face cu un caz de hipercorectitudine în norma literară, paralel cu unul de păstrare a fonetismului etimologic în graiuri populare, fapt care nu constituie deloc o curiozitate¹⁶⁶.

ni > mi. Controversatele avatarii ale cuvântului *miel* ar putea ilustra profunzimea fenomenului în discuție.

A. Philippide consideră că forma provine din lat. *agnëllus* prin **mn'el*¹⁶⁷. Avînd în vedere același etimon, Al. Rosetti consideră, pe urmele lui O. Densusianu, că lat. *agnëllus* a suferit afereza, iar *m* este explicabil printr-un *n* anterior „pentru că *mn* nu avea nici un motiv să treacă la *mn'* în **mn'el* întrucît *n* împiedică diftongarea lui *ë*”. Grupul *nn* ar fi fost tratat – consideră acest autor – ca în formele romanice, adică redus la o consoană muiată *n'*. Actuala formă ar proveni dintr-o falsă regresivă, după modelul existent în vorbirea populară unde *m > n'*¹⁶⁸. Același autor respinge¹⁶⁹ opinia exprimată de către W. Meyer-Lübke¹⁷⁰ și arată că „fonetismul cu *m* a fost refăcut prin analogie, în regiunile care nu cunoșteau palatalizarea labialelor, potrivit corespondenței *m = n'* sau *mn'* din regiunile care inovaseră” (p. 354, nota 2), și trimite la CDDE.

Pe de altă parte, după ce analizează diferite căi pe care ar fi putut evolua această formă, S. Pușcariu¹⁷¹ – cel care consideră că *m* este un reflex al lui *gn*, simplificat din *mn*, „un grup consonantic neobișnuit în română”¹⁷² – respinge explicația prin „hiperurbanism” întemeindu-și argumentul pe observația că forma *miel* apare și în Banat – unde nu este de conceput această falsă regresivă pe seama unui *n'*, ori dispariția acestuia.

Majoritatea istoricilor limbii române acceptă explicația din CDDE, una cît se poate de bine întemeiată: „lat. *agnëllus*, -um, *agnëlla* -am deveniți *mn'el*, *mn'ia*, prin aferesarea lui *a*; formele acestea care ar fi trebuit să se păstreze pretutindeni, s-au schimbat mai tîrziu în *miel*, *mia* în regiunile cu labialele nealterate: deoarece în aceste regiuni corespunzător lui *mn'eu* d.e. din alte părți se zicea *mieu*, s-a introdus *mi-*, printr-o falsă analogie fonetică și în acest cuvînt” (p. 166b).

¹⁶⁶ A se vedea și DLR SV.

¹⁶⁷ OR II, p. 182.

¹⁶⁸ Rosetti 1986, p. 121-122.

¹⁶⁹ În studiul *Despre palatalizarea labialelor*, publicat în GS V (1931-1932), p. 351-355.

¹⁷⁰ Meyer-Lübke 1921-1922.

¹⁷¹ Pușcariu 1937, p. 85.

¹⁷² Pușcariu 1994, p. 362.

Deși este limpede că lucrurile s-au petrecut astfel, evoluția aceasta fiind concepută, cu mici nuanțări, aproximativ la fel de către A. Philippide, O. Densusianu, Al. Rosetti și majoritatea celorlalți istorici ai limbii, întîmpinarea făcută de către S. Pușcariu nu poate rămîne neluată în seamă. Examinînd cu atenție situația se poate constata că trecerea lui *n'* la *i* este un fenomen general românesc, care în secolul XV era în desfășurare¹⁷³. În zonele conservatoare, în care *n'* a devenit marcă identitară, cel mai firesc lucru a fost ca vorbitorii să-și păstreze cu grijă sunetul.

La rîndul ei, palatalizarea labialelor – fenomen nu la fel de general precum precedentul și respins cu putere tocmai în zonele în care *n'* se păstrează – este anterioară, avînd loc cel puțin începînd cu anul 1000¹⁷⁴.

În general, judecățile asupra a ceea ce se petrece în astfel de situații au nevoie de cunoașterea apariției și vechimii, a dezvoltării și interacțiunilor fenomenului.

Cu toate că majoritatea lingviștilor români tind să considere că fenomenul ar fi de dată relativ recentă (secolul XVI), un astfel de accept nu se întemeiază pe dovezi solide și pe o argumentare lipsită de disparități. Acest acord este stabilit mai degrabă ca urmare a corelării atestărilor fenomenului palatalizării labialelor în textele vechi cu faptul că aici este dovedit pentru *f* și *v*, de aceea considerate „membrii slabi ai seriei”, adică sunetele cu care începe fenomenul a se manifesta. De fapt, O. Densusianu imaginase o explicație¹⁷⁵ parțial acceptabilă, întemeiată pe ideea dificultății de a nota astfel de sunete, mai puțin pentru *hi*.

În ceea ce ne privește, considerăm că argumentația lui O. Nandriș¹⁷⁶ este extrem de convingătoare atît prin meticulozitatea cu care ia în seamă toate premisele, efectele și relațiile fenomenului, întregul cadru spațial și contextele fonetice în care se desfășoară, cît și prin acuratețea cu care operează judecățile. Demonstrația acestui lingvist arată că stabilirea vechimii fenomenului nu poate ignora nicicum implicarea substratului, fie directă – caz în care acesta a atras către sine articulațiile latine ale *i*ot-ului inductor –, fie indirectă – caz în care rolul de atractor îl joacă noua SAA, la formarea căreia substratul a participat.

¹⁷³ Cf. Ivănescu 1980, p. 405, Rosetti 1986, p. 478. A se vedea și OR II, p. 124-125.

¹⁷⁴ Ivănescu 1944-1945, p. 162-178; OR II, p. 141, unde autorul citează sintagma ar. *fiñi luk'*, atestată la 1156. Apoi, a se vedea Densusianu 1961, p. 198-205; Macrea 1936-1939, 1961; Arvinte 1993, p. 7-8; Mocanu 1995, p. 187.

Totodată, este de reținut ipoteza lui B.P. Hasdeu, din *Etymologicum magnum Romaniae*, 2231. În legătură cu aceasta trebuie notat că, deși nu întrunește acordul istoricilor limbii, pînă în acest moment nimeni nu a reușit să o respingă argumentat. Mai mult, faptul nu se datorează exclusiv imposibilității de a obține date care să ofere oarecare certitudine asupra unei perioade atît de îndepărtate și cu totul insuficient documentate sub acest aspect, ci și imposibilității de a contrazice în sine ipoteza că o astfel de evoluție ar fi putut avea loc încă de pe atunci.

¹⁷⁵ Densusianu II, p. 74.

¹⁷⁶ Nandriș 1963, p. 241-248.

În consecință, fie și dacă plecăm de la propunerea lui Gh. Ivănescu, reacțiile celor la care fenomenul nu avea să se manifeste s-au putut amorsa chiar în aceeași generație, cu continuarea lor apoi, cel mai firesc lucru fiind ca vorbitorul să renunțe la un sunet apărut în consecința unui fenomen pe care-l repudia. Aceasta tocmai spre a se delimita de astfel de forme și de acel sunet. Ulterior, când *n'* – care fusese caracteristic tuturor vorbitorilor de limbă română – ajunge a fi în pericol, cei care îl conservă se vor afla fără a ști în situația de a reține sunetul în toate ocurențele sale, adică și atunci când acesta provine din forme ce rezultă în urma altor fenomene (cum este cel al palatalizării labialelor, de pildă) cu care vechiul *n'* nu avea legătură – dar prezenta identitate articulatorie și formală. Înainte de secolul XV, însă, acei vorbitori pot merge cu curentul general, căci nu înlătură astfel decît un sunet rezultat în urma unei corupții, iar nu sunetul care le-a devenit propriu.

În sfîrșit, ipotezei păstrării i se mai opune un argument dedus din coerența comportamentului unor astfel de fenomene. În general este greu de admis fără dovezi solide și explicații coerente că pe un teritoriu pe care se petrece un fenomen general – în mod firesc cu intensități diferențiate –, există o zonă în care, fără vreun stimul sau factor de o forță proporționale și o motivație pe măsură, acel fenomen ar fi respins cu o vigoare și intransigență care nu se constată în cazul altor fenomene și care excede energia necesară manifestării naturale a aceluși fenomen. În acest caz ar fi de cercetat și de explicat posibilitatea ca o parte a unei populații să dețină sau să dezvolte o idiosincrasie extremă față de un fenomen fonetic de natură să-i caracterizeze propria SAA, concomitent cu dezvoltarea toleranței sau apetenței pentru fenomene ce nu pot fi înlăturate la restul populației.

O astfel de situație de netă segregare poate apărea în realitate doar dacă respectiva populație (sau partea ei dominantă) este alogenă și tinde astfel să-și păstreze nu identitatea regională în sînul comunității din care este parte, ci pe cea neîmpărtășită cu nici o parte a comunității.

Formele *viclean*, *movilă* și *miel* au fost luate în discuție de către A. Avram, în cadrul încercării de a demonstra că norma literară românească ar fi lipsită de forme rezultate în urma palatalizării labialelor¹⁷⁷. În esență, negarea caracterului de forme hipercorecte pentru aceste cuvinte se întemeiază pe neacceptarea existenței fenomenului palata-

¹⁷⁷ *Cîteva cazuri de hipercorectitudine aparentă în limba română*, în SCL XLIV (1993), p. 45-58; *Rom. frînghie – un caz de aparentă acceptare în limba literară a unui fonetism dialectal*, în FD XIII (1994), p. 7-15.

A se vedea și Al. Gafton, *Rom frînghie și posibilele sale etimologii*, în AUI XLIII 1997, p. 268-270.

lizării labialelor în limba română mai devreme de secolul XVI și conceput ca petrecându-se în etape care se desfășoară lent în timp. Deși demonstrația se face prin atomizarea nivelului fonetic dincolo de măsura în care se produce aceasta în realitatea vorbirii și a audiției, prin acțiunea naturală a vorbitorului, nu se reușește excluderea concluziei că formele luate în discuție ar rezulta din manifestarea hipercorectitudinii. Apoi, o astfel de substituție nu particularizează palatalizarea labialelor, cuvinte de tipul *furtun*, *marfă*, *poftă*, *praf*, *rufă* etc. având șanse reale de a proveni ca atare în limba română, pe această cale.

Examinarea acțiunii legilor fonetice poate duce la concluzia că, dat fiind caracterul lor inexorabil și orb, limba se vorbește prin individ. Aceasta întrucât articulațiile produse de către organele articulatorii dețin un anumit grad de precizie – dată de limitările și determinările anatomo-fiziologice, fapt care generează tratamente unitare la nivel de context.

Examinarea acțiunii legilor fonologice arată că limitele de acțiune ale organelor articulatorii nu mai sînt la fel de ferme¹⁷⁸, vorbitorul adesea contrazicînd sau „reparînd” acțiunea legilor fonetice. Aceasta întrucât implicarea factorului conștient îl face pe vorbitor să fie atent la sunetele individuale, nu la contexte – lucru anevoios și care nu se află la îndemîna acestuia.

Prin urmare, în limitele permise de organele sale articulatorii, întrucîtva amplificate de intervenția factorului conștient, vorbitorul are posibilitatea și capacitatea de a aplica un tratament sau tratamente diferențiate, indiferent de particularitățile etimonului și de cursul firesc al evoluției istorice a acestuia. El poate trece urmașii lat. *ambulo* și *inflo*, de la *îmblu* și *împlu* la *umblu* și *umplu*, poate schimba pe *bășică* în *beșică* și pe *sînge* în *singe*, nefiind interesat dacă a procedat justificat sub aspectul evoluției etimonului, ci numai dacă a obținut rezultate conforme anumitor deziderate și scopuri orientate de mize de el știute și prețuite.

Poate că de aceea, în anumite situații, realitatea generată de vorbire poate fi atît de supusă interpretărilor încît cu aceleași argumente se poate pleda în direcția a două teze contradictorii (cum ar fi rezultatele evoluțiilor din contextele labială + *i* / și labială).

3. Comentariu. Cele ce preced arată că atunci cînd vorbitorii și utilizatorii unor norme îndeajuns de diferențiate în anumite puncte sensibile ajung în situații de contact lingvistic pot apărea reacții precum cele aici prezentate. Reacțiile lingvistice astfel apărute sînt rezultate

¹⁷⁸ În cadrul permis de organele sale articulatorii (care este mai larg decît cel fixat prin acțiunea legilor fonetice, așa cum limba este un cadru mai larg decît norma), atît timp cît poate rosti fără dificultate anumite fluxuri sonore, o va face indiferent de alte considerente. Datoria istoricului limbii este tocmai aceea de a merge pe urmele vorbitorului, observîndu-l, nu contrazicîndu-l sau orientîndu-l.

ale activării anumitor mecanisme lingvistice, însă cauza profundă este de ordin social. De aceea, astfel de reacții se pot înregistra la toate categoriile de vorbitori. Fie că tind spre norma literară, fie că au exercițiul acesteia, lipsa unei bune cunoașteri a normei, respectiv a fonetismelor, formelor, paradigmelor și etimologiilor are aceleași efecte. Tot din acest motiv, elementele împrumutate și care trebuie adaptate la sistem – fapt care se petrece prin intermediul concret al unei norme –, devin cele mai susceptibile de a fi supuse tratamentelor nejustificate sub aspectul primitivelor lor.

În general – după cum s-a văzut deja în mai multe rânduri –, reacțiile la fenomenul palatalizării labialelor sînt mai ferme în cazul în care se exercită asupra materialului lexical împrumutat, asupra căruia conștiința vorbitorilor acționează ca asupra unor elemente lexicale deja supuse palatalizării labialelor, eventual de către primii împrumutători. Pe fondul necunoașterii etimonului și a evoluției sale, adoptarea în norma literară a unor împrumuturi conținînd contexte asimilabile palatalizării labialelor face ca producerea unei substituții în această direcție, a unei „depalatalizări”, să fie aproape garantată.

Uneori însă, întrucît sunetele implicate sînt prezente în sistemul lingvistic, singurul lucru nepotrivit fiind contextul în care se află – adică sunetele respective nu constituie în sine mărci care indică incompatibilitatea cu vreo normă –, este posibil ca ele să scape observației vorbitorilor, iar formele care le conțin să pătrundă în norma literară.

4. Reacții extreme. Contactele slabe – implicînd marea masă de vorbitori –, condiții socio-economice, politice și culturale care nu influențează (accelerînd sau încetinind) rata mișcărilor din limbă, constituie elemente ce permit avansarea modificărilor lingvistice la o rată normală, dar mai degrabă în mod aleator decît divergent sau convergent, față de ceea ce se petrece în graiul, subdialectul sau dialectul vecin¹⁷⁹.

În general, reacțiile conservatoare sau de adoptare urmează unor contacte mai degrabă intense și largi. Ele se pot petrece fie la nivelul maselor mari de vorbitori (situație mai degrabă excepțională și greu de identificat ca atare), fie între anumite pături ale celor două graiuri (pături care, prin prestigiul și autoritatea lor sînt apoi capabile să difuzeze modificări de limbă rezultate din acele contacte).

În mod obișnuit, o arie lingvistică nu este imună la evoluțiile lingvistice petrecute pe teritoriul (de aceeași limbă) cu care se află în relații de contiguitate geografică, mai ales întrucît nu există condiții

¹⁷⁹ Cf. Gheție & Mareș 1974, p. 35 și Gheție 1975, p. 43.

care să o facă a beneficia de un grad de izolare atât de ridicat încât să-i permită o evoluție lipsită de contacte cu vecinii. Ea poate păstra unele ori anumite dintre trăsăturile lingvistice pe care le-a dezvoltat și cultivat în sîmul ei, și poate reacționa într-un mod propriu la inovațiile de dincolo de ea, astfel încît să-și conserve – proporțional cu detenta și cu tăria reacției – caracteristicile ei, devenite individualizatoare.

La rîndul său, individul nu există izolat, ci ca element al comunității, la care se raportează obligatoriu – fie pozitiv, fie negativ¹⁸⁰. Față de el, conservatorismul și severitatea grupului sînt proporționale cu importanța sa în cadrul grupului¹⁸¹. Dacă există o determinare destul de puternică, se pot dezvolta forțe care să pună în act mecanisme evazive, iar o raportare negativă dinspre individ poate duce la excluderea sa din comunitate. În acest cadru, W. von Wartburg vorbește despre o „poliție a limbajului”, care are în vedere trezirea și păstrarea conștiinței lingvistice și care constituie o entitate ce acționează în sens conservator asupra evoluției limbii, producînd mișcări oscilante¹⁸².

Ca factor adaptativ și ca principiu (re)creator de limbă, schimbarea fonetică este forța atotstăpînitoare, căreia vorbitorul nu i se poate opune (chiar dacă *vorbitor* semnifică ‘arie lingvistică’ – ceea ce se și întîmplă dacă se lărgește sfera din perspectiva căreia se observă comportamentul lingvistic și social al acestor elemente care se înglobează succesiv). Dar atât vorbitorul cît și (mai ales) aria lingvistică pot reacționa prin schimbări orientate conștient spre păstrarea echilibrului dintre parte și întreg. Foarte anevoios și energofag, un astfel de proces poate fi pus în act de comunitatea ce ține să-și păstreze identitatea și coeziunea, în cadrul unui fenomen pe care S. Pușcariu îl numește „solidaritate regională”¹⁸³.

¹⁸⁰ Pentru exemple de impunere a fonetismelor normei de prestigiu, dar și de păstrare conștientă a elementelor normei subalterne (în arie anglofonă), a se vedea Hagège & Haudricourt 1978, p. 148-149. Pentru controlul societății, al grupului asupra individului și pentru procesul de învățare efectivă a normei grupului din care un individ face parte, a se vedea Cardona 1976, p. 95-97.

¹⁸¹ Cardona 1976, p. 76.

¹⁸² Wartburg 1962 p. 26. Pentru implicațiile sociale ale respectării / nerespectării normei și importanța supunerii individului la aceasta, a se vedea Baylon 1991, 165-168.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 310-311. Avansînd ideea diferențierilor din limbă, în cadrul grupurilor relativ restrînse, formate după criterii variate și urmînd tendința de a-și crea norme proprii, Meillet 1926, p. 116, arată că aceste fapte pot constitui rezultatul unor acte de voință ce pot merge pînă departe: „Quand il ne se produit pas de réactions, la différenciation aboutit à des résultats tels que l'utilité du langage en est singulièrement diminuée”.

În condițiile separării unei comunități-parte de comunitatea-întreg, păstrarea identității celei dinții se poate manifesta printr-un complex de reacții conservative, întrucât identitatea ei ajunge să poată fi măsurată și confirmată prin raportare la ceea ce fusese în momentul ruperii de întreg, la elementele comune cu cele definitorii pentru comunitatea-întreg. Cu toate că ariile laterale și cele izolate inovează deopotrivă, caracteristica lor este alta. Delimitându-se de ceea ce este în jur, ele dezvoltă aproape inerent tendințe de marcarea a identității proprii prin sporirea și accentuarea particularităților deosebitoare. Totodată, învecinarea îi permite să se cunoască mai bine pe sine, să observe și să urmărească deosebiri și particularități. Cum s-a arătat mai sus, comportamentul lingvistic nu este, din această perspectivă, determinat exclusiv de capacitatea organelor articulatorii, ci și de o opțiune conștientă care se face în funcție de criterii de tip social¹⁸⁴.

Trunchiul nu suferă de acest complex, ci evoluează liber. În schimb, comunitatea ruptă din trunchiul comun va evolua ezitant, între tendința de a se adapta noului mediu – sub influența factorilor generați de către majoritarii din jur – și cea de a se conserva. De aceea, în astfel de locuri este posibil să se întâlnească reacții care să indice conservarea de sunete și forme existente în momentul separării și sunete considerate a marca și exprima identitatea acelei comunități.

Atunci când dialectul literar bănățean nu a mai făcut față cerințelor unei norme literare și nici presiunilor concurențiale ale normei supradialectale, rostirile care-i aparțineau odinioară au putut trece, în

În același sens, și în cadrul unei discuții asupra necesității degajate din natura socială a limbajului, necesități care conduc la presiuni ale grupului social în sensul respectării reglementărilor de uz și de selecție se pronunță Martinet 1955, p. 41, unde arată că presiunile sociale impun convenții lingvistice, ceea ce constituie o reglementare permanentă și necesară înțelegerii reciproce. Cf. Millardet 1923, p. 270, apoi p. 275, unde se vorbește de o „tradition phonétique locale”.

La rîndul său, Dauzat 1927, p. 65, observă că „l'action du groupe est, particulièrement notable en matière de phonétique”. Cf. Labov 1966, p. 405.

În sfîrșit, chiar la O. Densusianu (*Orientări nouă*, p. 17, nota 1 și p. 18) se poate remarca o afirmare – implicată și fără tranșarea netă între vorbitorul cult și cel obișnuit – a existenței factorului conștient, manifestat ca reacție la contacte interdialectale sau cu alte limbi, prin care vorbitorul tinde să-și conserve formele proprii.

¹⁸⁴ Se cuvinte menționată o deosebire între comportamentul grupului și cel al individului aflat într-o astfel de situație: de regulă, individul cedează mult mai ușor presiunilor comunității în care a fost transplantat, sau ale vecinilor cu care se află în contact. Nici o comunitate nu este astfel, dar scara la care se petrece acest fapt poate schimba mărimile forțelor, vitezele efectelor și acuratețea rezultatelor.

mare parte, în norma regională de grai¹⁸⁵. Multe dintre particularitățile concrete și – încă mai important – destule tipare ale comportamentelor lingvistice (mecanisme și modalitățile de acțiune), avînd capacități și valențe diferențiatore și identitare au putut trece astfel din graiul literar în cel popular. Poate că în acest loc relația dintre graiul literar și cel popular era mai evidentă decît în alte zone, fiind marcată mai mult de prestigiul aspectului literar decît de compatibilitatea dintre ele. Oricum, transmiterea de substanță și de comportamente pare a se fi produs. Apoi, odată cu lărgirea contactelor dintre dialectele literare și cu devenirea acestora, tocmai acele particularități au putut decădea devenind particularități de grai. Multe dintre regionalismele actuale ar putea fi vechi particularități de dialect literar neselectate de norma literară supradialectală. Situația aceasta ar putea fi relaționată cu cea prin care se schimbă poziția normei în cadrul comunității.

Deși se referă doar la o anumită categorie de vorbitori, Quintilian face unele distincții deosebit de utile discuției de față. Astfel, după ce arată că limba se întemeiază pe principiu, vechime, autoritate și uz, oratorul latin consideră că uzul este „cel mai sigur profesor al vorbirii și trebuie să îl folosim ca pe o monedă unanim recunoscută”¹⁸⁶. În contextul demonstrației sale însă, *uz* se referă la consensul învățaților care, pe baza principiului, a vechimii și a autorității, discern asupra cuvintelor și formelor de utilizat. Dar aceste patru temeuri nu se manifestă exclusiv în vorbirea îngrijită și literară, ori în scris. (De altfel, este greu de spus dacă există vreo categorie de vorbitori care să-și dovedească infailibilitatea în a le folosi, iar dacă există, aceasta este atît de restrînsă încît ponderea ei nu contează în discuția de față). Prin urmare, nu doar că celelalte clase de vorbitori se întemeiază pe uz, dar acesta este o categorie universală, fiind motorul esențial al dezvoltării, stabilizării, adaptării și evoluției materiei vii – și implicit a proceselor ce decurg din existența acesteia.

În funcție de mărimea comunității-parte și de poziția ei în cadrul comunității-întreg, apelul la uz diferă – de unde și conservatorismul, ori variatele grade de deschidere ale diferitelor comunități –, însă el este prezent și activ peste tot.

La rîndul lor, vechimea și autoritatea decurg din uz, dar îl și întăresc (fiecare în modul și în grade proprii). De aceea vorbitorii de grai pot adopta elemente caracteristice nu doar vechiului uz al aceleiași clase sociale, dar și elemente particulare aparținînd altor clase sociale, din aceeași epocă sau, dacă au acces, dintr-o alta.

¹⁸⁵ A se vedea cele spuse în Ivănescu 1980, p. 576-577; de asemenea, în or II, p. 386-407.

¹⁸⁶ Quintilian, I, p. 72.

În felul acesta, uneori și în cadrul anumitor comunități de vorbitori, reacțiile față de un astfel de fenomen pot merge destul de departe, pînă către „rădăcini”. O astfel de plasare a vorbitorilor poate fi observată și analizată cu ajutorul unor exemple excerptate din graiul bănățean. Într-o anumită porțiune a sa, acest grai este refractar în cel mai înalt grad la fenomenul palatalizării labialelor. Atlasele lingvistice înregistrează pentru această zonă forme precum *pele*¹⁸⁷, *bărbiie*¹⁸⁸, *ferē*¹⁸⁹, *pept*¹⁹⁰, *fiert* și *ferbe*¹⁹¹, *pier*¹⁹², *fer*¹⁹³. Este de subliniat faptul că formele de aici prezintă, nu o dată, *ie* (< lat. *ĕ*) > *e*¹⁹⁴.

Într-o recenzie publicată în DR VI, p. 395-422, cu referire la fenomenul palatalizării labialelor (p. 412-419), Al. Procopovici încearcă să demonstreze că etapa *pk'* nu conține două foneme, ci unul singur, articulația labială și cea palatală apărînd aici în simultaneitate, iar nu succesiv – precum în cazul oclusivei velare rotunjite surde (*qu*). Apoi, consideră autorul, se produc reacții ce au ca efect disocierea celor două „baze articulatorii”, prin revenirea la starea de succesiune sau suprimarea unei „baze articulatorii”. Prin răspîndirea componentei labiale s-ar explica forme precum *fer*, *perd*, *petri*, din Banat, Oltenia, Crișana, Maramureș¹⁹⁵. În acest cadru, formele cu labiale nu mai pot fi considerate ca păstrate, ele putînd fi la fel de bine refăcute. Autorul admite apoi că depalatalizarea și delabializarea au putut apărea chiar în cadrul aceleiași regiuni, deși pe alocuri evoluția a mers doar într-o singură direcție.

¹⁸⁷ ALR I partea I, h. 3 (*piele*), în punctele 49, 51, 56, 75, 87.

¹⁸⁸ Idem, h. 34.

¹⁸⁹ Idem, h. 47.

¹⁹⁰ Idem, h. 39.

¹⁹¹ ALR s.n., vol. VII, h. 2137, respectiv 2088.

¹⁹² Idem, h. 1962.

¹⁹³ Precum în hărțile din Macrea 1953; apoi OR II, p. 185. Al. Rosetti explică această formă prin monoftongarea lui *ye'* (< *e*) [GS V (1931-1932) p. 355]. Unii autori și în anumite situații (Macrea 1961, p. 35-36; Petrovici 1970, p. 61-73) acordă o prea mare importanță influențelor străine.

¹⁹⁴ Aici este vorba despre o transformare, foarte probabil conștientă, iar nu despre o păstrare (cf. Pușcariu 1994, p. 309). În Iordan 1943 se consemnează trecerea *je* > *e*, în forme neologice, „folosite de inculți și semiculți”, precum *obect*, *pesă*, *subect*, *bet*, *per*, *perd*, *fer*, *mercuri* (p. 29). Cf. și Petrovici 1956b, p. 166, unde se arată că iot-ul postlabial a fost articulat tot mai slab, pînă la dispariția sa.

¹⁹⁵ Dar *heră*, *here*, *hiere*, plurale ale lui *fier* care apar la I. Neculce (p. 180, 124). Problema primelor două forme este că româna permite greu și în urma unui efort conștient un astfel de *e* lipsit de preiotare.

Cum se observă, alături de rostirile cu labiale, se pot întâlni aici rostiri în care vocala palatală este lipsită de iot-ul anterior. Aceasta este o formă de retracție prin care se înlătură elementul inductor al fenomenului repudiat, anulându-i-se astfel șansele de apariție¹⁹⁶. Este greu de spus dacă rostirea *fer* s-a putut dezvolta în sînul celor ce rosteau îngrijit și dacă tocmai sub presiunea unei astfel de rostiri ceilalți vorbitori s-au limitat doar la forma *fier*. W. Meyer-Lübke susține că aceste rostiri rezultau din depalatalizarea labialelor prin „regresiune”¹⁹⁷, idee ce poate fi dedusă și din unele observații ale lui E. Petrovici¹⁹⁸. Cert este că – manifestînd o puternică aversiune față de fenomenul în discuție – această arie lingvistică a marcat faptul prin reacția de retragere din calea tendinței și eliminarea condițiilor fonetice propice dezvoltării fenomenului, ceea ce a dus la reacții în cadrul normei. Se conturează astfel un exemplu de limită acceptabilă și eficientă pînă la care poate ajunge o reacție prin regresiune.

G. Ivănescu demonstrează¹⁹⁹ că între românii de la sudul Dunării, în special aromânii, și unii dintre dacoromâni (bănățeni, crișeni, maramureșeni) au existat legături strînse, date și de o foarte probabilă vecinătate de odinioară, pînă prin jurul anului 1000²⁰⁰. La aceștia se

¹⁹⁶ Dar a se vedea și OR II, p. 143, unde fenomenul de sub §144 este considerat „progresist”, de asemenea, la p. 123, nr. 116.

¹⁹⁷ Meyer-Lübke 1921-1922; la p. 6 autorul vorbește de „articulație prin reacțiune”, înțelegînd prin aceasta un act conștient prin care rostirea se modifică atît cît să ajungă a fi cît mai depărtată de rostirea cea nouă (a se vedea și p. 9).

¹⁹⁸ Petrovici 1970, p. 62: „Distribuția pe teren a ariilor cu consoane depalatalizate înaintea lui *e* mă face să bănuiesc că pronunțarea cu timbru omogen constituie o inovație a graiurilor românești care aveau odinioară numai *e* mai mult sau mai puțin diftongoid, ceea ce înseamnă că toate consoanele urmate de această vocală prezentau un grad important de palatalizare”.

Pe aceeași linie a consecințelor unor interacțiuni pentru păstrarea unui stadiu de limbă, Urișescu *Observații*, arată convingător că influența sîrbă a avut un rol care nu poate fi neglijat în menținerea, în zona Banatului, a unor echilibre de sistem care au favorizat nemanifestarea fenomenului palatalizării labialelor; (cf. și nota 10, p. 161). De asemenea, St. Dumistrăcel, *Limbă literară și dialect în mediul școlar*, în LR XXX (1981), p. 261-279, 274-275.

¹⁹⁹ Ivănescu 1980, p. 113 ș.urm., nota 1 și 302-322.

²⁰⁰ A se vedea și OR II, p. 335 și urm., unde este discutată relația dintre dialectele suddunărene și dacoromân, în bloc și pe subdialecte, afirmîndu-se că graiul bănățean este cel mai arhaic dintre subdialectele dacoromâne și evidențiindu-se faptul că relația de asemănare lingvistică dintre suddunăreni, în general, și aromâni în special, și dacoromâni se produce mai ales prin intermediul subdialectului bănățean.

întilnește un efort (sau o tendință cauzată de anumiți factori, fiziologici, de vecinătate etc.) de evitare a vocalelor velare în anumite contexte, efort (sau tendință) corect(ă) sub aspect etimologic, cel puțin pentru cuvintele de origine latină.

Rezultatele acestui efort s-au putut răspîndi, trecînd chiar în texte. În dialectul dacoromân s-au impus destul de multe contexte și forme cu vocală velară, nu neapărat ca urmare a unei evoluții, ci a impunerii fonetismului vechi, larg răspîndit la marea masă a vorbitorilor nord-dunăreni²⁰¹. Prin ceea ce au selectat graiurile muntenesc și moldovenesc de aici, s-au putut impune în normele (și apoi în norma) literară o serie de caracteristici ale acestei arii, care nu erau incompatibile cu coerența internă a acestor două norme²⁰².

5. Orbita fricativelor.

Fenomenul palatalizării labiodentalelor a avut ca rezultat apariția palatalelor *h'* (<*f*+*i*) și *y* (<*v*+*i*), *fier* și *fiu* ajungînd la *h'ier*, *h'iu*, iar *viu* și *vin* ajungînd la *yiu* și *yin*. În jumătatea sudică a Moldovei s-a stabilizat această stare. În jumătatea nordică, palatalizării labiodentalelor la *h'* și *y* îi urmează un alt fenomen, indus tot de un iot, astfel încît *fier* trecut la *h'ier* și *vin* trecut la *yin* devin *șer* și *șin*²⁰³.

Totodată însă, în această zonă fricativele alveolo-palatale apar pe încă o cale, și anume prin fricativarea africatelor *ĉ* și *ĝ* (*ĉer* și *ĝer* devenind *șer* și *șer*). În felul acesta, în aria lingvistică respectivă, *ș* și *ž* devin arhifoneme, care cuprind atît rezultatele evoluțiilor fonetice de acolo, ale fostelor labiodentale (*f* și *v*) palatalizate, cît și pe cele ale africatelor *ĉ* și *ĝ*.

Ca urmare, în condițiile contactelor și încercării acestor vorbitori de a se orienta către norma literară, starea de mai sus va crește posibilitatea de confuzie a vorbitorilor din zonă și va complica reacțiile acestora. Încercînd să rostească – în condițiile normei literare – cuvinte care în norma lor conțin astfel de fricative, fluxurile sonore pe care le vor produce vor prezenta particularități de natură să marcheze cu limpezime: a) unele caracteristici ale fenomenelor fonetice implicate,

²⁰¹ Nu este de neglijat un anumit recul față de o răspîndire accentuată a reacțiilor hipercorecte în celălalt sens. În acest caz am avea a face cu ciocnirea dintre normele literare și presiunea graiurilor populare.

²⁰² În urma analizei materialului lingvistic și a interpretării acestuia, A. Philippide se pronunță asupra caracterului special al trăsăturilor comune dintre ariile lingvistice suddunărene și bănățeană (or II, p. 338-407). Dar tot acolo, savantul ieșean susține că „în teritoriul banato-transcarpatin se găsește maximum de caractere comune pe care le au subdialectele dacoromâne cu dacoromânul în general” (p. 336).

²⁰³ Ivănescu 1944-1945, p. 158-216.

b) comportamentele lingvistice și interacțiunile din acestea, rezultate de pe urma analogiilor operate.

Primul set de situații cuprinde forme care în norma literară prezintă labiodentale (care în graiuri fuseseră palatalizate și apoi fricativate), dar pe care vorbitorii le tratează ca și cum ar fi rezultat în urma fricativării africatelor.

fi > **ș** < **ĉ**. Rom. *fin și fină* ‘filleul(e)’ apar sub formele *ĉin*, *ĉinⁱ*, *ĉină*, *ĉin^e*²⁰⁴, așa cum *și-a venit în fire* se întâlnește sub forma *ș-o vinit în ĉiri*²⁰⁵. Tot astfel se înregistrează *ĉerte* pentru *fierte*, *ĉilip* pentru *Filip*²⁰⁶, iar *sulfina*²⁰⁷ apare sub forma *sulĉină*, frecventă în textele populare²⁰⁸.

Uneori, astfel de situații pot fi deosebit de complexe. Așa este cazul unei forme impuse în norma literară, deși rezultată în urma aceluiasi fenomen: verbul *a înfiripa*. Despre acesta, S. Pușcariu spune că reprezintă un „hiperurbanism al moldovenilor pentru *înĉiripa*²⁰⁹, care ar putea deriva din sl. *ĉerep* (rus. *ĉerepu*, rut., bg. *ĉerep*, cf. magh. *csérep*) ‘hîrb, țeastă, scăfirle’ cu sens inițial ironic ‘a drege (de mîntuială) o oală spartă, adunînd la un loc hîrburile ei’²¹⁰.

Vorbitorul de grai rostea această secvență cu fricativă, sunet inacceptabil pentru vorbitorul normei literare. Orientarea celui dintîi, nu către africată (cea corectă), ci către labială ar putea fi rezultatul unui joc analogic mai complex, care a atras în sfera sa și un argument tentant, dar eronat.

De regulă, comportamentul automat și inconștient al vorbitorului este supus legilor fonetice care se împlinesc prin rostirea sa și care o determină pe aceasta. Atunci cînd încearcă să acționeze conștient, dar lipsit fiind de cunoștințele necesare – ceea ce este firesc pentru majoritatea vorbitorilor –, călăuzit fiind doar de propria experiență, el face analogii, dar în mod firesc întemeiate pe experiența sa, care este de vorbitor al propriei norme. De aceea, atunci cînd analogiile sale iau în seamă rezultatele unor experiențe sporadice, date de observarea altor

²⁰⁴ ALR, I, vol. 2, în h. 218 și 219, în punctele 194, 401, 667.

²⁰⁵ ALR, I, vol. 1, h. 144, punctele 401 și 667.

²⁰⁶ Istrate 1939.

²⁰⁷ CADE, Scriban (care trimite la lat. *sulfur*). În *Însemnări și reacții*, GS III (1927-1928), p. 429-430, I.-A. Candrea are în vedere etimonul **sulfinus*, palatalizat și apoi suferind evoluția *h* > *ș* > *ĉ*.

²⁰⁸ Istrătescu 1927-1928, p. 165.

²⁰⁹ DR IV (1924-1926), p. 710-712; de asemenea, Viciu 1906-1907, p. 110, unde se dau sensurile ‘a pierde putere după un morb’ și ‘a se prevedea cu ceva în mare silă și cu mare greu’. Pentru etimonul lat. **imperfilare*, a se vedea textul lui G. Giuglea, din DR II (1921-1922), p. 825.

²¹⁰ DR, IV, p. 712. *Lexiconul* lui Miklosich glosează, la p. 1125b, *чрѣпъ* ‘ōстраков’, ‘testa’, *черепь* ‘cranium’.

norme, greșelile sînt inerente. Rareori, reușește întrucît corespondențele sînt univoce, dar de cele mai multe ori nu reușește întrucît nu cunoaște o realitate fundamentală: ca urmare a evoluțiilor fonetice, de la forme diferite se poate ajunge la o singură formă (sau la două identice), dar același flux sonor poate totodată dezvolta mai multe rezultate²¹¹.

În plus, este destul de probabil ca în mintea vorbitorului să fi apărut *fîr*, mai ales întrucît sensul formei în discuție putea îndemna către o astfel de sugestie – căci se înfiripă ceva din elemente puține și firave. Știind că vorbitorul de grai rostește *șir* pentru *fîr*, atunci este aproape limpede motivul pentru care – chiar cunoscînd posibilitatea ca în unele graiuri populare fricativele să decurgă fie din africcate, fie din labiale – direcția către care s-a orientat a fost către labială²¹². De data aceasta însă, fricativa nu rezulta din palatalizarea labialelor (*fier* > *h'ier* > *șer*), ci din fricativarea africcatelor (*cer* > *șer*).

vi > *zi* < *gi*. Graiurile din Moldova de nord și din Ardealul vecin prezintă o formă *vig* (< magh. *vég*²¹³ ‘capăt, sfîrșit’). În Moldova, acest cuvînt se rostește *zig*. Aflat în același tip de situație de comunicare precum mai sus, acel tip de vorbitor va produce o formă precum *gig*²¹⁴.

La Neculce apare o formă precum *logit*. Ea rezultă pe aceeași cale ca forma din graiul popular nord-moldovenesc, *ložit*, fiind tratată ca și cum ar proveni dintr-una cu africată, care a fost „refăcută” în consecință²¹⁵.

²¹¹ În Pușcariu 1929-1930, p. 224, se observă că diferite „legi fonologice” pot genera (pot avea ca rezultat) aceeași formă, ceea ce conduce la confuzii.

²¹² Pentru *desfira*, *resfira*, a se vedea Graur 1963, p. 148-150; Arvinte 1988, p. 54b-55a, unde se discută și se oferă o soluție pentru verbul *a rășchira*; Pușchilă 1913, p. 31.

²¹³ Tamás sv *vig*; Gheție & Mareș 1974, p. 301, dar mai ales Viciu 1914, p. 201, unde apare forma *jig*.

²¹⁴ Este întocmai cazul din *gițăl* < *zițăl* < *vițel* (nordul Moldovei), după modelul *geană* > *zană*, *genunchi* > *zenunchi* (pentru care a se vedea OR II, p. 180, precum și NALR Moldova, hărțile 28 și 55).

²¹⁵ OR II, p. 189; de asemenea, Dumistrăcel 1978, p. 205. Forma aceasta a mai fost discutată în Todoran 1965, unde este considerată hipercorectă. Tot la I. Neculce apare și *lovit* (p. 305), ceea ce arată că el cunoștea și această formă, dar nu există indicii care să ateste că știa sau nu știa care formă este corectă.

Desigur, nu știm ce putea însemna „corect” și pentru care „normă” a momentului. Din punctul de vedere al normei lingvistice locale – singura certitudine autentică – uzual era *ložit*. Dacă ambele forme aparțin cronicarului, atunci se poate presupune că forma pe care o utiliza în mod curent – sau cel puțin cea care ocupa un spațiu dominant în conștiința sa – era cea a graiului de care aparținea. În acest context putea fi destul de nesigur în ceea ce privește cealaltă formă (*lovit* sau *logit?*), îndeajuns încît refacerile pe care le încerca să nu-i reușească mereu. (Iar preocuparea sa pentru eliminarea moldovenismelor este vădită, fie și nu-

Acestui set *i* se alătură un altul, în care vorbitorul tratează formele care în norma literară prezintă africatic ca și cum ar proveni din fricativarea rezultatelor palatalizării labialelor.

Astfel – în cadrul aceluiași tip de situație de comunicare – de la forme precum *ceară*, *cireșe*, devenite în grai *șeară*, *șireșe*, se ajunge la *feară*, *fireșe*²¹⁶, de la *s-a răcit*, *cernută*, devenite în grai *s-a rășit*, *șernută*²¹⁷, se ajunge la *s-a răfit*, *fernută*, iar *ger*, devenit *șer*, ajunge la *ver*²¹⁸.

În cele două seturi de situații de mai sus se înșiruie forme care, în graiul vorbitorului nostru, conțin fricative alveolo-palatale (*ș*, *ž*) provenite din: a) continuarea fenomenului palatalizării labialelor (sau mai exact din fricativarea palatalei rezultate în urma palatalizării labiodentalelor) și b) fricativarea africaticelor. Adică *f*, *v* + *i* (*h'*, *y* + *i*) și *č*, *g* + *i* evoluează deopotrivă la *ș*, *ž* (*fier* > *șer*, *vin* > *žin*; *cer* > *șer*, *ger* > *žer*).

Primul lucru care trebuie spus este că, în contextele în care se află, fricativele sînt conforme cu norma vorbitorilor care le produc. Încercarea de adecvare la rostirile cu fonetisme caracteristice noriei

mai de exemplele extrase de la el și răspîndite în lucrarea de față.) Ar însemna că I. Neculce nu stăpînea pe deplin norma literară. Aceeași concluzie ar rezulta și dacă se consideră că forma hipercorectă „i-a scăpat”. Acest fapt ar demonstra că el nu avea o bună deprindere a noriei literare moldovenești (atît cît se constituie aceasta), dar și că aceasta era destul de slab încheată ca atare.

Pe de altă parte, credem că, precum alte paliative, recursul la explicația prin copistul incult ar falsifica situația. Nu se pot expedia în pana copistului toate cazurile ce ies dintr-o presupusă coerență a textului, a „normei” autorului. Dacă se presupune că autorul elabora un text avînd o coerență ridicată – fapt nu doar neconfirmat, dar și puternic infirmat de vechile texte românești –, copistul de asemenea ar putea fi creditat cu conștiința respectării textului ori, dimpotrivă, cu inițiative la fel de coerente urmate, mai ales dacă avea a face cu forme care îi lezau simțul noriei sale.

În plus, indiferent cui i-ar aparține forma în discuție, ea există și constituie produsul fenomenului cercetat aici, mai ales că multe dintre acestea au prea multe ocurențe în texte, pentru a fi simple soluții grafice și consecvent aplicate la probleme inexistente, conviețuind cu aplicări inconsecvente ale altor soluții și cu probleme reale dar lipsite de soluții.

Pe de altă parte, astfel de forme sînt bogat atestate de cercetările și anchetele lingvistice efectuate de-a lungul a mai mult de o sută de ani.

²¹⁶ Ambele forme apar în Dumistrăcel 1978, p. 212.

²¹⁷ Istrate 1939.

²¹⁸ Informația o avem de la profesorul nostru, Vasile Arvinte, care ne-a vorbit pe larg despre situațiile întîlnite în anchetele sale dialectale, din nordul Moldovei. Forma apare și în Dumistrăcel 1978, p. 176, unde se dă *vjer* ‘ger’.

literare ar trebui să restabilească acolo, pentru primul set, labiodentalele *f* și *v*, iar pentru al doilea, africaterile *č* și *ğ*.

La toate acestea se mai adaugă un fapt. În graiul aceluiși vorbitor, fricativele alveolo-palatale pot proveni din fricative palatalo-alveolare (șuierătoare). Plasat în același tip de situație de comunicare precum mai sus, vorbitorul va putea confunda cele două tipuri de fricative și va putea opera substituiri în aceeași direcție – către africaterile. Cauza principală stă în faptul că – după cum s-a văzut deja –, deși organele producătoare și receptoare de sunete ale limbajului vocal-articulat sînt deosebit de sensibile și de bine adaptate la actele vorbirii și receptării, vorbitorul nu face distincții care să-i depășească nevoile reale ale comunicării concrete.

În felul acesta apar: *čapcă* < *șapcă*, *čopîrlă* < *șopîrlă*, *čoric* < *șoric*²¹⁹, ori *čarcăf* < *cearșaf* – tot mai des înfîlnit în zilele noastre și care nu trebuie pus neapărat și exclusiv pe seama asimilației²²⁰.

La I. Neculce se înregistrează: *čerbet* pentru *șerbet*, ori *șfert* cu varianta *čifert* (*čivert*) ‘impozit trimestrial, a patra parte din impozit’²²¹. Toate acestea sînt rezultate ale orientării sale către africaterile, după ce a fost corectat, ca urmare a producerii labialelor în locul africaterilor, plecînd de la același element caracteristic lui: fricativa.

²¹⁹ Dumistrăcel 1978, p. 212.

²²⁰ Cf. *ceață* > *șeață* ori *incrucșat* > *incrușășat*, *ulcior* > *ulșor*, *ciolan* > *șolan*, atestate de NALR Moldova. Astfel de exemple apar și în Istrate 1939, p. 143.

În Pușcariu 1931-1933 se consideră că forme de acest tip sînt „explicabile prin Moldova și Ardealul de Nord”, autorul acordînd conștiinței un rol primordial în apariția unor astfel de rostiri.

Pentru substantivul *čapcă*, a se vedea și Zamfira Mihail, *Despre regionalismul șapcă și neologismul omonim*, în ALIL, t. XVII, 1966, p. 143-150, unde se arată că situația cuvîntului discutat este deosebit de complexă, mai cu seamă din cauze de ordin semantic, și că, probabil, forma rezultă dintr-o „hiperregresiune”, curentă într-o zonă restrînsă din Moldova, fond pe care autoarea este reticentă cu privire la considerarea influenței străine printre factorii de modificării.

²²¹ Tot aici este de amintit o formă precum *gerebie*, pentru *jerebie*, semnalată în Siret și considerată „grafie hipercorectă” (Gheție & Mareș 1974, p. 195-196). După cum am arătat mai sus nu există vreun indiciu relevant și nici un argument științific irefutabil care să demonstreze că africaterile inițiale ar fi o simplă grafie, iar nu rezultatul unei înlocuiri deliberate a șuierătoarei.

Jerebie ‘delniță’, ‘bucată de pămînt (proprietate individuală) ieșită cuiva la sorți are ca etimon vsl. *žrebii*, *žrebŭ* (Scriban, 713b; de asemenea Bolocan 1981, unde sv *jerebie* se dă sensul ‘bande de terre’). Cuvîntul apare și astăzi – cu labiala palatalizată – sub forma antroponimului *Jereghie*, *Jireghiu* (I. Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1983, p. 267b). În cb apare în textul slavon *жрѣбник*, tradus ‘sorti’ (10/16-17, 13/6-7 etc.). În Pașca 1928, p. 42, apare, în județul Someș, *jerebie* ‘femeie tînăra și vioaie’.

Desigur, precum în majoritatea situațiilor de pînă acum și a celor care urmează, astfel de forme au pătruns și în norma literară: *cimpanzeu* (< fr. *chimpanzé*) trebuia să fie **șimpanzeu*²²², *ciocolată* (< fr. *chocolate*) ar fi trebuit să fie **șocolată*, *cepeleag*²²³ (< rus. *șepeliavi*) ‘persoană care rostește defectuos, cu s și z în loc de ș și j’ trebuia să fie **șepeleag*.

6. Comentariu. Din perspectiva normei literare, situațiile de mai sus se orînduiesc în două clase: forme cu labiodentale și forme cu africcate. Din perspectiva vorbitorului nostru de grai, toate aceste forme se subsumează unei singure clase: cea cu fricative. Ajuns într-o situație de comunicare pe care o socotește a fi de natură să-i solicite rostirea secvenței prin renunțarea la forma curentă și familiară – cea a graiului său, pe care l-a învățat de mic și pe care îl stăpînește –, un vorbitor impulsivat de anumite tendințe de ordin social va tinde să opereze judecăți analogice. El va pleca de la singura certitudine pe care o deține: în respectivele situații, forma cu fricativă nu poate fi nicicum cea pe care ar trebui să o utilizeze. Îndemnat de anumite observații asupra normei către care tinde sau la care vrea să-și acomodeze rostirea (conjunctural sau nu), el va trata formele unitare ale normei sale în chip diferențiat, substituind fricativele fie cu labiodentale, fie cu africcate. Cu toate acestea, rezultatele pe care le va obține nu vor fi conforme cu ceea ce apare în norma literară – cea ale cărei fonetisme vrea să le respecte. Vorbitorului nu i se poate tăgădui capacitatea de a observa că respectivele sunete din vorbirea sa (și din norma regională căreia îi aparține) au drept corespondente în norma-etalon diferite sunete, și nici dorința de a pătrunde în norma literară. Dar rezultatele operațiilor pe care acesta le efectuează exprimă operațiuni analogice ce au la bază raționamente eronate, date de necunoașterea normei către care tinde și a formelor particulare ale acesteia.

Privind la certitudinile pe care le poate căpăta un astfel de vorbitor (fricativa nu are curs; soluțiile corecte nu pot fi decît labiodentale sau africcate) se observă că problema sa este dublă. Pe de o parte, starea de la care pleacă și care îi este proprie îl îndeamnă să trateze formele în mod unitar (așa cum se află ele în graiul său, unde evoluția convergentă a dus la un singur fonetism). De aceea, primul său act va fi să observe o corespondență, după care să se comporte în consecință. Pe de altă parte, el poate afla curînd că uneori va trebui să înlocuiască fricativa cu o labială, iar alteori cu o africată. Dar chiar ajungînd să cunoască

²²² CDDE.

²²³ Hristea 1968, p. 304.

acest lucru, întrucît nu cunoaște etimologia cuvintelor implicate, ori căile urmate de evoluția fonetică a acestora – știință pe care nu o are nici vorbitorul creditat ca instruit și utilizator al normei literare –, și nici măcar starea, din norma literară, a cuvintelor pe care vrea să le actualizeze, el nu va fi părăsit de incapacitatea de a discrimina între cazurile cînd se cere labială și cele în care se cere africată. Mai mult, el va asimila aici și situațiile în care în norma literară apar șuierătoare.

Vorbitorul nu acționează pe baza cunoașterii legilor fonetice. Așa cum rostirile sale curente sînt purtate de relația dintre organele sale articulatorii și contextele fonetice pe care le are de (re)produs, tot astfel reacțiile sale conștiente de substituție sînt orientate de relația dintre aspectul perceput al fluxului sonor pe care îl produce și cel pe care l-ar vrea produs. De altfel, legile fonetice sînt abstracții deduse de către lingvist din comportamentele vorbitorului. Atunci cînd vorbitorul se comportă în chip natural, dacă observațiile lingvistului sînt acurate și respectă anumite reguli, concluziile sale vor fi corecte. Pe de altă parte, atunci cînd vorbitorul are comportamente orientate conștient de anumite mize sociale și încearcă analogii, devine limpede că acele comportamente nu concordă neapărat cu legile fonetice formulate de către lingvist, întrucît ele decurg din satisfacerea cerințelor impuse procesului de producere a fluxurilor sonore – în condițiile concrete ale stării și dinamicii organelor articulatorii, dar cu implicarea factorului conștient. Din această cauză, contextele pe care vorbitorul le percepe și tratează ca identice (limitele de identitate în care acționează astfel de organe ale unei comunități nu pot fi de rang „microscopic”) pot să nu fie astfel din punctul de vedere al laboratorului foneticianului și nici din cel al parcursurilor urmărite de către istoricul limbii.

În cele din urmă, direcția procesului de substituție nu este dată de traseul evolutiv al contextului fonetic în cauză. Neștiind cum a evoluat contextul și nici cum a ajuns la acea rostire, vorbitorul doar tinde să înlocuiască un sunet cu un altul, refugiindu-se pe o poziție pe care o consideră acceptabilă sau convenabilă – spre deosebire de cea de (pe) care se ferește. Această poziție este dată de relația sunetului evitat cu sunetul înlocuitor, conjuncția cu sunetul etimologic fiind slabă sau chiar inexistentă.

Neputînd ști dacă unii sau toți vorbitorii graiului cunoșteau – pentru toate formele sau doar pentru unele dintre ele – ambele posibilități (*f*, *v*, respectiv *ç*, *ğ*) sau doar una, nu putem ști dacă, la care vorbitor și în care situație a avut loc o alegere reală sau nu. Limpede este că situațiile de mai sus: a) atestă că vorbitorii știu ce fonetism trebuie evitat; b) arată că ei nu dețin experiența necesară, care să-i orienteze către sunetul corect; c) reflectă orientări greșite.

Cu toate că relațiile dintre un fonetism de grai și unul literar trebuie să aibă doar două capete, datorită evoluțiilor fonetice ale graiului și a nivelului de cunoștințe ale vorbitorului acesta nu se află în situația ca, după renunțarea la fricativă, să producă fie labiodentala, fie africată, ci în aceea de a alege între două posibilități de care a aflat: labiodentală sau africată?

Cu alte cuvinte, când intră în contact cu norma literară, el capătă o certitudine, dar dimpreună cu o dilemă. El are cel puțin intuiția existenței anumitor relații între rostiri ale graiului său și ale normei literare, precum și posibilitatea trecerilor în ambele sensuri (evident, unul conjunctural eronat), însă comportamentul său lingvistic (faptul că, în cele din urmă, optează pentru forma greșită) arată lipsa cunoașterii referitoare la situația fiecărei forme. Însă lucrurile nu se pot opri aici. Pe cale empirică, el poate afla de greșeală, dar va rămîne cu neputința de a se orienta către aflarea unei soluții particulare corecte – dacă a aflat-o pe cea particulară greșită. Deopotrivă, el se poate manifesta ca unul ce preferă rămînerea pe fundamentul solid²²⁴ al propriei norme, eventual ironizînd orice abatere de la aceasta²²⁵.

În concluzie, examinarea atentă a primelor două seturi de forme arată că orientările vorbitorilor (către labiodentale sau către africte) s-au petrecut în urma unor contacte cu vorbitori ai altor norme și sub impulsul unor factori de natură sociolingvistică. Contactele l-au putut scoate pe vorbitor din certitudinile și comoditățile propriei norme. Pe fondul stării normei sale, în care s-au stabilizat rezultatele celor două evoluții convergente, el a putut avea felurite experiențe – ca urmare a unor contacte mai degrabă sporadice și fugitive (de la observarea ocazională a corespondențelor din rostirile altora, la corecțiile pe care le-au suferit, în cazul unor rostiri). Inițial, el a putut merge fie într-o direcție, fie în cealaltă, dar după ce a aflat că greșește mergînd într-o direcție (labiodentală sau africată) s-a orientat către cealaltă (africată sau labiodentală). Chiar astfel însă, fără a cunoaște în care situație anume trebuia să rostească labiodentala și în care africată, el ar fi putut – cel mult – să nimerescă fonetismul corect (cînd este vorba

²²⁴ „În rare cazuri pronunță forma cu labiala nepalatalizată, și atunci pare a repeta un cuvînt după mine: *picôre* și îndată se corijează: *t'icôre*” (ALR II *Introducere*, p. 77).

²²⁵ În Al. Cristureanu, în *Raportul dintre dialectologie și antroponimie reflectat în domeniul porecelor*, în ALIL, t. XXX (1985), 333-340, se raportează un caz în care un localnic (Ibănești, Mureș) explică porecla *Fizmucă* purtată de un consătean: „cîm o fost la școală, o vrut să zîcă domnește *sîzmă*, da n-o zîs cum trebe” (p. 338).

despre același cuvînt), dar de cele mai multe ori nu (mai cu seamă cînd este vorba despre alt cuvînt decît cele pentru care a primit corecții). Necunoscînd proveniența sau calea apariției sunetului său și avînd doar aceste date, sensul reacției sale este cît se poate de logic. Cuplul care duce la confuzie este tocmai evoluția fonetică convergentă și lipsa de cunoaștere a formelor celeilalte norme. De aceea, o corecție precum: nu *șer*, ci *cer*, îl poate duce la *ceară* în loc de *șeară*, dar și de la *șilip* la *čilip* (în plus, tot astfel va putea ajunge și de la *șapcă* la *căpcă*). Corectat (*filip*, nu *čilip*), va putea rosti apoi *fier*, iar nu *șer*, dar nimic nu-l va opri de la a continua astfel, căzînd în capcana: *fireșe*, în loc de *cireșe*. Întocmai precum în cazurile din *Appendix Probi*.

Fără a ști că unele dintre fricativele sale au fost (și în cealaltă normă sînt) labiodentale, iar altele africcate, acest vorbitor – al cărui sistem fonetic cunoaște deopotrivă fricative, labiodentale și africcate – este vulnerabil ori de cîte ori, încercînd să-și abandoneze temporar norma sa, ajunge la asemenea „intersecții”. Lipsit de memoria respectivelor forme (deoarece nu le-a mai auzit și nu deține vreun exercițiu al lor), el va putea accepta lesne atît formele corecte, cît și pe cele eronate, mai ales atîta vreme cît fonetismele sale nu contravin deprinderilor și normei lui – fie populară, fie literară.

Confuzia se vedește a fi totală – lucru cît se poate de firesc, de altfel, pe fondul, deja evidențiat, al necunoașterii normei către care se tinde –, odată cu apariția unor situații precum cea a tratamentului aplicat cuvîntului de origine maghiară *hition*, înregistrat sub forma sa etimologică, dar și sub formele *vitton*, *žitiuon*, *gitiuană*²²⁶. Examinarea acestui caz, care cuprinde toate posibilitățile și care reflectă analizele, „raționamentele” și soluțiile vorbitorilor, este deosebit de instructivă, sub aspectul aici discutat.

Forma împrumutată și rostită la început a fost *hition* (precum în *hitlen*, *hitlean*, *hiclean*). Fie ca urmare a familiarizării cu cuvîntul, fie care urmare a asimilării lui la clasa formelor palatalizate, rostirea lui a putut ajunge la pierderea caracterului vocalic al lui *i* din prima silabă și la muierea consoanei inițiale. Într-o zonă destul de întinsă, dar nu omogenă și continuă a Ardealului (cu deosebire în județele Alba, Mureș, Bihor și Bistrița), precum în Moldova paralelă, astfel de palatale cunosc fricativarea: *žitiuon*. Întrucît comportamentul vorbitorului nu se orientează în funcție de faptul că acesta este sau nu un context rezultat în urma palatalizării labiodentalei, *hition* va ajunge la *žitiuon*.

Apoi, un astfel de vorbitor poate afla – de la alții sau singur (prin observație) – că fricativează palatalele (*žin* pentru *vin*). Pus în situația de a renunța la rostirea locală, el va schimba pe *žitiuon* în *vitton*. În

²²⁶ Tamás, sv *hition*; Ivănescu 1944-1945, p. 172-173.

același timp sau apoi – când tocmai credea că a găsit un mecanism de înlocuire valid, eficient pentru a face față cerințelor comunicării cu alții decât semenii săi –, el poate afla că fricativează și africatele (*ger > jer*). Corectat în urma rostirii cu labială el se va putea orienta către africată: *gitiuană*. Astfel de orientări se pot produce la același vorbitor sau pot fi determinate de aria de care aparține vorbitorul, în unele zone existând predilecție către sau reținere față de anumite sunete.

Ceea ce, în mod firesc, lipsește în situațiile discutate este cunoașterea formelor particulare. Simpla cunoaștere a claselor nu ajută. Învățarea limbii se petrece ca urmare a unui exercițiu constant, într-un anumit mediu socio-lingvistic, copilul auzind numeroase forme particulare, înregistrându-le ca fluxuri sonore și deprinzând treptat reproducerea lor. Ori de câte ori crede că a aflat trăsăturile unei clase, realitatea formelor particulare îl poate contrazice (de la cazul formelor neregulate la cel al extinderii domeniului de aplicare a regulii: *eu sînteam, unuzecișicinci, el apăsează* etc.).

Norma lingvistică însăși s-a constituit ponderînd evoluția fonetică și uzul formelor, prin deprinderile majorității. Interacțiunile lingvistice multiple, intense și repetate, din sînul comunităților au avut ca efect apariția unei norme lingvistice care a devenit călăuză cea mai sigură a vorbitorilor. Precum în cazul altor nivele ale planului social, norma lingvistică este rezultatul și deopotrivă factorul reciproc acomodant al participanților, în direcția utilizării eficiente a instrumentului de comunicare, în vederea obținerii unor comportamente lingvistice reciproc compatibile și previzibile, prin aceasta fiind naturală și implicită. Astfel se ating scopuri care dețin și constituie valori, în general. În acest context, normele se dezvoltă ca ansamblu de modele aplicate, care se extrag treptat din experiență, din observație și se restructurează continuu, înțelegerea reciprocă a membrilor comunității care utilizează aceleași reguli (percepute și asumate) fiind o condiție esențială a valabilității normei, a coeziunii lingvistice – și sociale în general²²⁷ – a acelei colectivități.

Norma literară implică și semnifică instaurarea altor reguli²²⁸. Ea este culturală și explicită. Oricum, indiferent de norma la care încearcă un vorbitor să aibă acces, dacă vine dintr-o alta și nu o stăpînește pe cea la care se racordează, există riscuri reale ca modalitățile în care încearcă să o aplice să fie improprii, ceea ce generează „greșeli”. Orientarea într-o direcție sau într-alta nu se face neapărat în urma excluderii,

²²⁷ Norma lingvistică este doar una dintre componentele normei sociale, care funcționează ca un comportament colectiv și care se edifică istoric și social.

²²⁸ Ivănescu 1972, 1980, p. 13-15.

consecință a unui raționament, a celorlalte posibilități. De regulă, un astfel de vorbitor cunoaște un singur lucru: forma sa nu are curs în cealaltă normă. Indiferent de faptul că are cunoștință doar de una dintre posibilitățile teoretice (cea „greșită”, de pildă) sau de toate, pe fondul lipsei sale de cunoștințe, șansele de a greși sînt mai mari decît cele de a nimeri forma „corectă”. Dacă vorbitorul este orientat de forța unei tendințe impuse de organele sale articulatorii, pentru care respectivul context să reprezinte împlinirea unor tendințe favorizate de deprinderile articulatorii, atunci șansele sale sînt minime. Totuși, se poate considera că nu acest factor este cel aflat la baza unor asemenea operații.

Modelul pe baza căruia are loc orientarea poate fi presupus de către lingvist doar atunci cînd cele două opțiuni cu posibilități egale de a se realiza sînt împiedicate de intersectarea cu alte paradigme, fenomene fonetice ori de influența unei forme asemănătoare. În principiu, apariția, la același vorbitor, a ambelor opțiuni în cuvinte diferite, dar în contexte identice arată că orientarea nu ține în principal de tendințe și deprinderi, ci este conștientă și ține de factori de natură sociolingvistică. Totodată, lipsit de procese care să ducă la închegarea în mintea acestuia a unor rețele paradigmatiche complexe – care să cuprindă toate cuvintele pe care acesta le are în inventar –, vorbitorul poate ajunge să-și orienteze opțiunile și să se orienteze în funcție de interdicții, urmărind analogii operate pe baza unor observații nesistematice și care se referă la elemente puține și disparate.

7. Tendințe fonetice și înclinații analogice. În legătură cu fenomenul aici discutat se mai poate observa ceva. Hărțile 3 (*piele*), 34 (*bărbie*), 39 (*piept*), 40 (*șira spinării*), 53 (*ureche*), 55 (*picior*) 57 (*genunchi*), 67 (*chior*), 69 (*știrb*), 71 (*șchiop*), 83 (*înghit*), 84 (*sughit*), 85 (*suspină*), 87 (*scuip*), 92 (*scarpin*), 243 (*deochi*), 295 (*priveghi*), din ALR, evidențiază aria din centrul Transilvaniei, față de cele din jur, din punctul de vedere al rostirii africateri prepalatale surde (este cazul care va fi analizat aici).

Față de obișnuitele rostiri cu *k'*, întîlnite în Moldova, din punctul 556 se dezvoltă o zonă de forma unui triunghi dreptunghic cu deschiderea spre centrul ariei nordice, cuprinzînd punctele 227, 259, 268, 217, 215, 214, cateta mică trecînd prin zona localității Cluj, unde încep rostirile cu *pt'*. În acest triunghi, formele care în Moldova suferă palatalizarea trecînd la *k'*, se rostesc cu *č/pč*. Constatarea este întărită de studiul hărților 1891 (*pieptăn, piepteni*), 1854 (*adăp, adăpi*), 1857 (*scap, scăpi*), 1907 (*se apropiu, ne apropiem*), 2067 (*să piară*), 2138 (*pierdut*), din ALR s.n., vol. VII, care indică pentru aceeași zonă (punctele 365, 228, 219, 260) aceeași rostire cu *č/pč*.

Pentru aria nord-vestică a zonei anchetate, NALR Moldova prezintă forme avînd africată pentru palatală: *păduțe* pentru *păduche* (h. 15), *ĉ^uor*, *ĉuoară* pentru *chior*, *chioară* (h. 9), *unĝii* pentru *unghii* (h. 84), *ženunĉ* pentru *genunchi* (pl.), (h. 86), *cu coada uoĉului* (h. 24) pentru ~ *ochiului*²²⁹. La acestea se pot adăuga datele oferite de hărțile 2 (*cruce*), 3 (*ceață*), 4 (*geme*), 5 (*picior*), 6 (*gingie*), 7 (*tu măninci*), 34 (*negi*), 35 (*dulce*), anexate în Pușcariu 1994. Corelînd aceste date între ele²³⁰, se pot face unele observații.

În zona amintită, palatalelor din graiul moldovenesc, ori labialelor din norma literară, le corespund africcate, iar acolo unde cea din urmă prezintă africcate, această arie lingvistică prezintă fricative, ca în Moldova de nord. Ceea ce atrage atenția este faptul că formele conținînd aceste sunete par a fi fost tratate nediferențiat, sub aspectul etimonului (cu *k'* sau *pi*). Astfel, se înregistrează atît *ĉele* (*pĉele*) pentru *piele* (mold. *k'iele*), cît și *șĉop* pentru *șchiop*²³¹. Forme de acest fel, cu *pĉ*, *ĉ* pentru *pi* > *k'* apar și în ALR, II, h. 81 (*pipernicit*), unde apare răspunsul *împĉilit* (pct. 365), *mpĉil'it*, *ĉilă* (pct. 219), *mpĉil'it* (pct. 260), alături de forma corectă din punct de vedere etimologic *împilit* (pct. 53) și *o-mpilit* (pct. 27)²³². De asemenea, tot în ALR II, h. 295 (*piron*) apar forme cu *k'* în sudul Moldovei, *pĉ*, în punctele 260, 219, 365, 228, spre vest apărînd *t'*.

Vorbitorii nu au pretenția de a vorbi literar, ci doar corect – desigur, din punctul de vedere al propriei norme. Cu alte cuvinte, norma literară nu este prezentă în mintea vorbitorilor, ca reper ori altcumva. Există doar ideea de ‘corectitudine’, socotită după normele ce guvernează graiul local. În acest context ar fi greu de susținut că rostirile cu *ĉ*, *ĝ* pentru *k'*, *g'* reprezintă – cel puțin inițial – reacții la rostirea celor ce palatalizează labialele. Se poate susține că reacția pe baze analogice generează un fonetism ce trece asupra formelor care prezintă palatale în norma literară, unde labiala chiar a fost „refăcută”. Totodată, se mai poate crede că, pentru formele care prezintă africcate în norma literară, s-ar fi acceptat fonetismele care circulau deopotrivă în Moldova (ori la

²²⁹ Cf și ALR, I, h. 18 *albul ochiului*.

²³⁰ Situația din celelalte volume ale ALR nu schimbă lucrurile.

²³¹ Cf. ALR II *Introducere*, p. 117-118, unde, la Prundul Bîrgăului, anchetatorul întîlnește *pĉiuă* alături de *piuă*.

În Vasiliu 1909, se prezintă forme precum *bĝidușii* pentru *ghidușii*, (în ALR, II, MN [2662] *Caua*, la întrebarea: „Cu ce speriați copiii, ca să nu se poarte rău? Cine ziceți că vine?”, se înregistrează, în punctul 219: „bod'a (= șeva hîd ca *bĝidușu*)”, *ĝilesc* pentru *ghilesc* (p. 199), unde este vorba despre verbul, de origine slavă, *a bili* (Scriban, p. 196b; Papahagi 1974, sv *bilescu*; Mihăilă 1974, p. 195; în Istrătescu 1931-1932, p. 233, se raportează „Fața de *bileală*...”).

²³² În CADE, al doilea sens al verbului *împili* este ‘a pipernici’.

care se ajunsese prin evoluție independentă), în felul acesta apărînd o cale de evitare a formelor celor mai rebarbative și de diferențiere între palatale și africcate.

Deși pentru aceste situații s-ar putea susține că totul nu a fost altceva decît jocul evoluțiilor fonetice, o chestiune de tratament și nu una de reacție²³³, este dificil de ignorat o confuzie din Ps.S., unde apar atît *cierzi* pentru *pierzi* (11/5-6), cît și *pai* pentru *ce-ai* (19/17).

Confuzia între *t, d, k', g'* și *t', d'* la *ĉ / ċ, ĝ / ġ'*, petrecută în unele arii vestice ale teritoriului dacoromân, a fost observată și discutată de mai mulți isorici ai limbii și dialectologi. Faptul este pus de către E. Petrovici pe seama contactelor lingvistice, în ultimă instanță, a influențelor străine²³⁴.

N. Mocanu²³⁵ sugerează pe bună dreptate că explicația prin influențele străine nu este decît un refugiu, o pondere demnă de luat în seamă necesitînd explicația prin acțiunea factorului conștient. Această ultimă explicație este susținută cu argumente solide de către D. Urișescu²³⁶ care, după o prezentare concisă a situației din aria de vest, însoțită de o critică a opiniilor emise asupra chestiunii²³⁷, arată că fenomenele în discuție nu decurg din evoluții fonetice caracteristice subdialectului bănățean. În această zonă, rostiri de tipul *t'ag* pentru *cheag* s-au păstrat o vreme, coexistînd cu cele în care palatalele s-au menținut nealterate, iar apoi s-a ajuns la rostiri de tipul *ĉag*. Întrucît confuzia dintre *t', d'* și *k', g'* nu era generalizată, reacția împotriva fonetismelor de tipul *t'ag* a condus la regresioni în urma cărora apar forme de tipul *cîrk'îșă*.

²³³ Turculeț 1986-1987 discută forme precum *ĝiu* pentru *viu*, *ĝișăl* pentru *vișel*, *ĝermi* pentru *viermi*, *ĉerbinșeală* pentru *fierbinșeală*, *o ĉi fost* pentru *o fi fost*, considerînd că *ș, ž* evoluează la *ĉ, ĝ* ca rezultat al „încrucșării unor sisteme fonetice de tip maramureșean și moldovenesc” și avînd în vedere, ca pe un factor favorizant, influența dialectelor vecine poloneze și ucrainene (p. 268). Ipoteza influențelor străine rămîne dificil de demonstrat și, ca în multe alte situații, este neneesară. În ceea ce privește metafora *încrucșare*, ea necesită precizări riguroase: este vorba despre o hibridizare a două arii lingvistice, ca urmare a contactelor și reacțiilor, despre evoluții convergente în anumite cadre concrete, supuse tendințelor interne, influențelor externe, ambelor, este vorba despre un complex care le cuprinde pe toate, în diferite proporții etc.? A se vedea și Urișescu 1972, p. 162-165.

²³⁴ Petrovici 1970, p. 61-73.

²³⁵ Mocanu 1995, p. 184-185.

²³⁶ Urișescu 1972.

²³⁷ Este vorba despre trecerile *t (t')*, *d (d')* la *k', g'* în jumătatea de nord a Banatului și de trecerea *k', g'* la *ĉ, đ [(ċ) (ĝ)]* în două arii vecine, bine delimitate (p. 162).

Reacția zonei (auto)izolate este evidentă în acest caz. Condițiile în care se produce sînt date de interferența a două fenomene și a trei stadii. Primul stadiu este vechi, cel de-al doilea se referă la un fonetism comun celor două arii – dar pentru categorii diferite de contexte –, iar stadiul al treilea decurge din primul, dar fără ca, în zona conservatoare, evoluția fonetică să ajungă la el: dacă $k'ag > t'ag$, înseamnă că rostirea corectă a lui *cîrt'îță* este *cîrk'îță*, toate acestea pentru a nu se ajunge la rostiri cu africată *č*, posibile dar incorecte aici din perspectiva graiului²³⁸.

Raportarea la forme de tipul *sugîț < sughiț* – apărute, probabil, în urma unei tentative de ocolire a formei cu fricativă (*sužiț*)²³⁹ – arată că din punct de vedere articulatoriu avem a face cu o schimbare succesivă a modului de articulare (oclusiva devine fricativă), după care, păstrîndu-se locul de articulare (devenit prepalatal din palatal), se trece la semiocluzie. Dar în aria respectivă, *ș* și *ž* sînt respinși dacă apar din palatale și acceptați dacă se folosesc pentru africcate. Pe de altă parte, africcatele se folosesc în formele în care apar în Moldova fricative provenite din palatale, la rîndul lor, acestea provenite din labiale. Această rostire se înregistrează și în cazul în care norma literară prezintă palatale.

Examinarea hărților lingvistice arată că, de regulă, pentru forme care cunosc mai multe fonetisme în diferitele arii lingvistice, isoglosele sînt oblice. Într-un sens, fiecare arie lingvistică reprezintă un bloc relativ unitar ce poate reacționa la interacțiunea cu cele din jur. Normele instituite conștient se constituie reacționînd – cel mai ades prin respingere și delimitare – la normele celuilalt. Pe de altă parte, reacția cea mai puternică nu se produce atît față de rostirile (evolute cîteodată) ale celor din jur²⁴⁰, cît în vederea ocilirii „tarelor” proprii, fiind lesne de observat cum tocmai „țara” graiului este zona în care se manifestă de obicei aceste substituții nejustificate etimologic²⁴¹. De aceea, întrucît hipercorectitudinea poate să apară din dorința de a intra în rînd cu vorbitorii a căror normă are prestigiul recunoscut – o evidențiere pozitivă așadar²⁴² –, reacția cea mai puternică se va produce la simpla confruntare a modelului cu punctul cel mai slab al normei aspirantului, sau spre a proteja punctul cel mai susceptibil de a fi modificat.

²³⁸ Cf. Pătruț 1941.

²³⁹ Cf. ALR I, h. 84 și 83 (*înghit*).

²⁴⁰ Reacție motivată mai ales de percepția subiectivă dată de deprinderea cu anumite succesiuni de sunete.

²⁴¹ În Lombard 1954-1955, p. 76-77, se arată că analogia atacă în punctul în care întîlnește rezistența cea mai mică; cf. și Dumistrăcel 1982, p. 377.

²⁴² Pentru evidențiere pozitivă și prestigiu, a se vedea L. Canepari, *art. cit.*, p. 93.

În felul acesta, autocorectarea informatorilor – atestată din plin de anchetele dialectale și relatată de către anchetatori – influențați sau nu, direct sau indirect, de către anchetatori, este semn că, după conștientizarea formelor, vorbitorul poate căuta căile de compatibilitate sau de acces cu și la cealaltă normă²⁴³. Existența acestor oscilații este semn al unor procese analogice operate pe o bază nu mereu sigură pentru vorbitor, pe temeiul mai multor termeni de comparație și al mai multor repere.

²⁴³ Chestiunea este bogat documentată și mult discutată în literatura de specialitate. Astfel, în Dumistrăcel 1982, p. 204-222, se fac nuanțări utile asupra mai multor fenomene pe care le implică apariția fonetismelor din categoria celor pînă aici prezentate. Tot acolo (p. 211-212, 217) se discută despre conștiința informatorilor și reacția lor la prezența acestor fonetisme.

În Sala 1957 sînt notate situații precum *cartof'* [k] *cartóh'i* (196/123), *fir* [k] *șir* (96/250) și *vite* [k] *g'ite* (121/172) (p. 197), prin care se atestă autocorectarea informatorului care, din teama de a nu emite o formă hipercorectă, revine pe terenul solid al certitudinilor normei sale.

De asemenea, Avram 1979, mai ales la p. 202-205, și ALR s.n., h 1965 (*vorbesc*), unde la p. 605 apare *vorb'esc* [k] *vorg'esc* etc. etc.